

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Türkçede Geçişlilik Hiyerarşisi*
Transitivity Hierarchy in Turkish

Nuh DOĞAN

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü
nuhdogan55@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0001-8935-8428

Öz: Türkçede geçişlilik her ne kadar anlamsal bir olgu olarak tanımlansa da çoğunlukla katı söz dizimsel bir ölçüte yani en az iki üyeli fiillerin cümlede sadece yükleme durumunda nesne almasına bağlanmıştır. Geçişliliğin farklı söz dizimsel yapı ya da durum çerçeveleriyle kodlanabileceği göz ardı edilmiş ve tek tip geçişlilik tasarlanmıştır. Geçişliliğin farklı dereceleri vardır ve fiilleri katı söz dizimsel bir ölçüte dayanarak geçişli ve geçişsiz diye iki keskin sınıfa ayırmak mümkün değildir. İki (2) ve üç (3) üyeli fiiller az ya da çok, yüksek ya da düşük geçişlidir ve geçişlilik ölçeğinde hiyerarşik olarak sıralanır. Diller geçişliliği imkânları ölçüsünde belirli biçimsel yapılarla kodlar. Türkçede geçişlilik, yabancı dillerin geçişlilik kodlama imkânlarına koşut biçimde [YAL-YÜK] durum çerçevesine indirgenmiştir. Türkçenin diğer dillere nispeten geçişliliği farklı kodlama imkânları vardır. Bu çalışmada Türkçenin diğer dillere nispeten geçişliliğin farklı derecelerini anlamsal geçişliliğe koşut biçimde farklı durum çerçeveleriyle biçimsel olarak kodladığı iddia edilmiştir. Geçişli ve geçişsiz fiil ayrımında geleneksel olarak kullanılan ölçütlerin Türkçe geçişliliği tanımlayamadığı, geçişlilik kodlamanın yükleme durum ekli tamlayıcıyla kısıtlanamayacağı ileri sürülmüştür. Yazın alanındaki "bir dilde iki tamlayıcı ya da katılanlı farklı cümle yapıları varsa birden fazla geçişlilik yapısı vardır" görüşünden hareket edilmiş, Türkçede iki katılanlı yapıların prototip geçişliliğe nispeten az ya da çok geçişli olarak sınıflandırılabilirliği iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Geçişlilik, geçişlilik hiyerarşisi, Türkçe fiiller, durum çerçevesi, nesne.

Abstract: Although transitivity in Turkish is defined as a semantic phenomenon, it is mostly tied to a strict syntactic criterion, that is, verbs with at least two members take an object in the sentence only in the case of accusative. It has been ignored that transitivity can be coded with different syntactic structures or case frameworks and uniform transitivity is designed. However, there are different degrees of transitivity, and it is not possible to divide verbs into two sharp classes, transitive and intransitive, based on a rigid syntactic criterion. Verbs with two (2) and three (3) members are more or less high or low transitive and are ranked hierarchically on the transitive scale. Languages encode transitivity with certain formal structures to the extent of their possibilities. The transitivity in Turkish has been reduced to the [NOM-ACC] case frame in parallel with the transitive coding possibilities of foreign languages. Turkish has different coding possibilities as it is relatively transitive to other languages. In this study, it is claimed that Turkish formally encodes different degrees of transitivity with semantic transitivity in relation to other languages with different case frames. It has been argued that the traditionally used criteria for distinguishing transitive and intransitive verbs cannot define Turkish transitivity, and transitive coding cannot be restricted by the complement with the case. Based on the view in the literature that "if there are different sentence structures with twocomplements or two-participants in a language, there is more than one transitive structure", it has been claimed that the structures with two-participants in Turkish can be classified as more or less transitive relatively to the prototype transitive.

* Geçişlilik hiyerarşisi, dar kapsamda İngilizce olarak kaleme alınan Doğan (2022)'de de işlenmiştir. Kimi örnek ve ifadeler tekrar etmekle birlikte hem içeriği hem biçimsel yapısı tümüyle değiştirilmiş, konu bu çalışmada yeni bir yaklaşımla tekrar kaleme alınmış, farklı fiil sınıfları ve geçişli fiil hiyerarşisi önerilmiştir.

GİRİŞ

Geçişlilik dil araştırmalarının merkezinde yer alan, birçok dil bilimsel olgunun açıklanmasında sıklıkla başvuru alan, söz diziminden şekil bilgisine, anlam biliminden biçim-söz dizimine dilin her düzeyinde başvuru alan, antik dönem gramercilerinden bu yana her dönem araştırma konusu olmuş vazgeçilmez dil bilimsel bir olgudur. Hemen hemen bütün dillerde geçişlilik ilişkileri çoğu dil bilimsel sürecin açıklanmasında çekirdek olarak bulunur (Hopper ve Thompson, 1982: 1). Bu, geçişliliğin dillerin yapısında bulunan evrensel nitelikte bir olgu olmasından ileri gelir (Næss, 2007: 1). Bununla birlikte geçişlilik/geçişsizlik ve onunla ilgili Özne¹, Nesne² ve Dolaylı Tümleç gibi kavramlar oldukça belirsiz kavramlardır. Kolayca tanımlanabilen sorunsuz kavramlar olarak görünse de gerçekte her biri ciddi sıkıntılara yol açar. Bu kavramların uygulamada kimi tutarsızlıklara ve çelişiklere neden olması dile özgü terim olmasına ya da dile özgü sınırlılıklarıyla bütün dillere aynı şekilde uygulanmaya çalışılmasına bağlanabilir. Geçişlilik kavramının Türk diline Arap gramer geleneğinden, Dünya dil bilimine ise Batı gramer geleneğinden miras kaldığı söylenebilir. Lazard (2002: 150), geçişlilik, Özne ve Nesne gibi dil bilgisi kavramlarının ilk önce Klasik Grekçe ve Latince gibi ata dillerinde geliştirildiğini ve sonra modern Avrupa dillerine oradan da diğer dillere uyarlandığını belirtir. Lazard ata dillerinden miras alınmasına karşın bu kavramların belirsizliğini koruduğunu özellikle dil bilgisi Avrupa dillerinin dil bilgisinden çok farklı olan dillere genişletilmesiyle söz konusu kavramların belirsizliğinin daha arttığını ileri sürer (2002: 150). Tsunoda (1999) Özne ve Nesne kavramlarının İngilizceye özgü olduğunu ve diğer dillere uygulanmasında sıkıntılar çıkaracağını belirtir. Lazard'ın dillerin birbirine benzerliği hususunda da çok çarpıcı görüşleri vardır. Ona göre dillerin benzerliği herhangi bir dili çok iyi bilinen Hint-Avrupa dillerinin kategorileri açısından geniş şekilde betimlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu, geçmişte misyonerler ve çevirmenlerin başka ve egzotik dillerin gramerlerini yazması suretiyle gerçekleşmiştir. Misyoner ve çevirmenlerin kimi zaman diğer dillerde olmayan kategorileri Hint-Avrupa dillerinden hareketle icat ettikleri görülür (Lazard, 2002: 141-142).

Geçişlilik³, Özne, Nesne ve Dolaylı Tümleç gibi kavramların Türk diline Arap ve Batı gramercilik geleneğinden miras kalması ve tabiatındaki kadim belirsizlikler Türkçede dil bilgisi kitaplarında kimi sorunların yaşanmasına neden olmuş; özellikle geçişliliğin gerçek tabiatını belirlemeyi güçleştirmiştir. Bunun en iyi örneğinin Dolaylı Tümleç kavramı olduğu söylenebilir. Türkçe söz diziminde tümleç ya da tamlayıcıların fiille dil bilimsel ilişkisi dolaylı değildir⁴. Bu terimin Fransızca dil bilgisinin etkisiyle "complément d'objet indirect" teriminin karşılığı olarak Türkçeye yerleştiği söylenebilir⁵. Durak'ın (2001) da ifade ettiği gibi Türkçede Dolaylı Tümleç yoktur ve Türkçe için uygun bir söz dizimi kavramı değildir. Dolaylı Tümleç terimi Arap gramer geleneği etkisindeki Osmanlıca sarf ve nahiv kitaplarındaki *gayr-ı sarîh mef'ûller*⁶ ile benzerliğinden ve onun karşılığı olarak kullanılmasından ötürü bugünkü dil bilgisi kitaplarına da yerleşmiştir. Dolaylı Tümleç cümlelerin ana unsurları⁷ (Özne ve yüklem) dışında

¹ Türk dili yazın alanında Öznenin hem biçimi hem de içeriği ilgili ciddi görüş ayrılıkları vardır. Boz (2009), anlamsal özelliklerinden hareketle Öznenin yalın durum dışında ayrılma, yönelme, ilgi vs. durumlarıyla da işaretlenebileceğini ileri sürer. Bu görüş başka araştırmacılarca paylaşılmaktadır. Türkçede Özne ve sorunlarıyla ilgili konular için bk. Tarıktaroğlu, 1996; Turan, 1999; Baydar, 2008; Boz, 2009; Doğan, 2015; Çat & Kuzu, 2017.

² Türk dili yazın alanında Nesnenin de hem biçimi hem de anlamıyla ilgili önemli görüş farklılıkları vardır. Türkçe Nesnenin yükleme durumu dışında yönelme, ayrılma, vasita gibi farklı durumlarla işaretlenebileceği ileri sürülmüştür. Konuyla ilgili ayrıntılı ve kapsamlı bilgi için bk. Boz, 2004; Doğan, 2010; Bulak, 2012.

³ Geçişlilik Türkçede öteden beri Arap gramercilik geleneğine ve hâkim anlayışına göre çoğunlukla söz dizimsel bir kategori olarak düşünülmüş, fiiller mef'ûlün bih sarîh yani Nesne alıp alamadıklarına göre geçişli ve geçişsiz olarak tasnif edilmiştir (bk. Midhat Sadullah, 2004: 152; Tâhir Ken'ân, 2004: 259). Arapçadaki mütâaddî (geçişli) ve lâzım (geçişsiz) tasnifi Türkolojide aynı şekilde benimsenmiştir. Türkçe geçişli ve geçişsiz fiillerin tanımları da yine Arap gramerciliğinin etkisindeki eserlerden aynıyla çoğunlukla aktarılmıştır.

⁴ Lazard (2003) ifade ettiği bir ön çekim edatı ya da son çekim edatıyla işaretlenmeyen tamlayıcılar Nesnedir. Diller fiille mesafeleri farklı ve bir hiyerarşi oluşturacak şekilde bir, iki ve üç nesne olabilir.

⁵ Bu terimin, nispeten yeni ve Avrupa dillerinin gramerlerinden Jean Deny'nin ilk baskısı 1921'de yapılan Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) ile girdiği söylenebilir.

⁶ Bu terimin mef'ûlün ileyh, mef'ûlün f'ih, mef'ûlün anh gibi farklı alt türleri olup kabaca yönelme, ayrılma ve bulunma durum ekli tamlayıcıları ifade eder. Bk. Mithat Sadullah, 2004.

⁷ Arapçada cümle için temel iki unsura ihtiyaç duyulur: müsned (yüklem/ haber) ve müsnedileyh (fail/ müptedâ). Özne ve yüklem cümlelerin temel unsurlarıdır ve tam bir yargı bildirmesi için yeterli bulunur. Diğer unsur ya da tamamlayıcılar cümlelerin

tutulduğundan geçişlilik kavramının anlaşılmasını güçleştirmiş, Batı dillerinde geçişsizliği ya da düşük geçişliliği kodladığı için Türkçede de birçok fiil biçimsel nedenlerle geçişsiz kabul edilmiştir. Oysa Karahan'ın (2011: 252) da ifade ettiği gibi geçişsiz kabul edilen *kızmak* gibi yönelme durum ekli tamlayıcı alan fiiller *ölmek* gibi tamlayıcısız ya da geçişsiz fiillere değil *sevmek* gibi geçişli fiillere daha yakındır. Bugün geçişlilik ve geçişsizliğin geleneksel dil bilgisinde çoğunlukla belirsiz şekilde kullanılan ve esasen başka diller için geliştirilen Özne, Nesne ve Dolaylı Tümleç gibi terimlerden bağımsız, farklı bakış açılarıyla daha iyi belirlenebileceği söylenebilir.

Bir katlıdan diğerine bir hareketi ya da gücü aktarma eylemini ifade eden geçişlilik Türkçede her ne kadar anlamsal bir olgu olarak tanımlansa da çoğunlukla katı söz dizimsel bir ölçüte, yani en az iki üyeli fiillerin cümlede sadece yükleme durumunda Nesne almasına bağlanmıştır. Türkçede yükleme durumu dışında farklı durumda Nesnelere olduğu ileri sürülse de çoğu zaman geçişlilikle ilişkilendirilmemiştir. Bir olay türü olarak farklı geçişlilik tiplerinin olabileceği, fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik derecelerinin farklı söz dizimsel yapı ya da durum çerçeveleriyle kodlandığı göz ardı edilmiş, fiiller genellikle söz dizimsel açıdan geçişli ve geçişsiz fiiller şeklinde iki kutuplu tasnif edilmiştir. Ancak geleneksel olarak kabul gördüğü üzere fiilleri katı söz dizimsel bir ölçüte dayanarak geçişli ve geçişsiz diye iki keskin sınıfa ayırmak mümkün değildir. Karahan'ın (2011: 252) ifadesiyle fiiller tamlayıcının sayısına ve durum biçim birimine göre geçişlilik-geçişsizlik dışında başka şekillerde sınıflandırılabilir. İki (2) ve üç (3) üyeli fiillerin az ya da çok, yüksek ya da düşük geçişli olduğu, geçişliliğin farklı derecelerinin olduğu ve geçişlilik ölçeğinde hiyerarşik olarak sıralandığı anlaşılmaktadır (Hopper and Thompson, 1980; Tsunado, 1985; Lazard 1998, 2002). Diller bir olay tipi olarak geçişliliği imkânları ölçüsünde belirli yapılarla işaretler. Kimi diller geçişliliğin farklı dereceleri olmasına karşın bütün süreci tek bir yapıyla ya da kısıtlı biçimsel yapılarla işaretlerken kimi diller geçişliliğin farklı derecelerini farklı yapı ya da durum çerçeveleriyle ayırt eder. Türkçede geçişlilik kodlama Arap ve Batı dillerinin etkisiyle çoğunlukla [YAL-YÜK]⁸ durum çerçevesine indirgenmiştir. Ancak Türkçe geçişlilik geçişliliğin kısıtlı biçimsel yapılarla işaretlendiği Arapça ve İngilizce gibi dillerin imkânlarıyla sınırlı değildir. Türkçenin geçişliliği farklı kodlama imkânları vardır. Bu çalışmada Türkçede geçişliliğin farklı dereceleri olduğu, geçişliliğin biçimsel olarak nispeten farklı *kodlama/ durum çerçeveleriyle* (case frames) kodlandığı iddia edilmiştir. Geçişliliğin farklı derecelerinin biçimsel olarak işaretlenmediği durumlarda yazın alanında önerilen belirli anlamsal bileşenlerin kullanılması gerektiği savunulmuştur. Geçişli ve geçişsiz fiil ayrımında geleneksel olarak kullanılan ölçütlerin Türkçe geçişliliği tanımlayamadığı, geçişlilik kodlamanın yükleme durumunda Nesneyle kısıtlanamayacağı ileri sürülmüştür. Lazard'ın (1998: 235-245), "bir dilde iki tamlayıcı ya da *katılanlı* (actant) farklı cümle yapıları varsa birden fazla geçişlilik yapısı vardır" şeklindeki görüşünden hareketle Türkçede iki katılanlı yapıların prototip geçişliliğe nispeten az ya da çok geçişli olarak sınıflandırılabilirliği iddia edilmiştir (Næss, 2007: 15).

TÜRKÇEDE GEÇİŞLİLİK VE NESNE

Türkçede geçişlilik ve Nesne kavramları hem biçim hem de anlamsal açıdan oldukça karmaşık bir durum arz eder. Hangi tamlayıcının Nesne hangi fiilin geçişli olduğu hayli tartışmalı bir konudur. Geçişlilik çoğunlukla fiilin yükleme durumunda Nesne alıp alamamasına bağlanır. Nesne her ne kadar fiilin belirttiği eylemden etkilenen varlığı ya da şeyi işaretleyen yükleme durum ekli tamlayıcı olarak kabul edilse de Nesnenin biçimi ve anlamı üzerinde fikir birliği yoktur. Bu hangi fiilin ya da cümlenin geçişli olduğuna karar vermeyi güçleştirmektedir. Nesne ile ilgili görüşler oldukça çeşitlenir. Türkçede

yardımcı unsurları ya da mütemmimleridir. Cümlede anlam bütünlüğünün olması için Arapça cümlede Özne ve yüklem yeterlidir (Bk. Aydın, 2007: 52-56). Bu bakış açısı aynıyla Türkçe söz dizimi ve cümle anlayışına da uygulanmış, Özne ve yüklem dışındaki unsurlar cümlenin anlamı için zorunlu görülmemiştir.

⁸ Durum çerçeveleri olay tiplerini kodlayan durumları temsil eder. Durum kısaltmaları şu şekildedir: **YAL**: yalın durumu (nominative), **YÜK**: yükleme durumunu (accusative), **YÖN**: yönelme durumunu (dative), **ÇIK**: ayrılma durumunu (ablative), **BUL**: bulunma (locative), **VAS**: vasıta durumunu (instrumental), **EKL**: eklenti (adjunct).

öteden beri Nesnenin {-I}, {-Ø} yanı sıra {-A}, {-DAn}, {-DA}, {-IA} durum ekleriyle de işaretlenebileceği ileri sürülmektedir⁹. Buna karşın geçişlilik çoğunlukla yükleme durum ekli tamlayıcıyla ilişkilendirilir¹⁰.

Türkçede geçişlilik/ geçişsizliğin geleneksel olarak biçimsel ve anlamsal olmak üzere iki farklı bakış açısıyla tanımlandığı söylenebilir. Geçişlilik söz dizimsel ve biçim bilgisel açıdan *çatı*¹¹ kategorisi içinde değerlendirilmiştir. Fiiller “fiil-nesne bağlantısı açısından” geçişli ve geçişsiz olarak tasnif edilir. Yüklem durumunda Nesne alan fiiller geçişli; nesne alamayan fiiller de geçişsiz kabul edilir¹². Geçişsiz fiillerin biçim bilgisel süreçlerle geçişli fiile dönüştürülebileceği belirtilir (Gülensoy, 2010: 564; Gencan, 1983: 247; Ediskun, 1999: 220).

Geçişlilik/ geçişsizlik anlamsal açıdan fiilin eyleminin dışarıya doğru olduğu, eylemin yapanı değil bir nesne ya da varlığı etkilediği fiiller geçişli; fiilin eyleminin içe doğru olduğu, eylemin herhangi bir varlığı etkilemediği fiiller ise geçişsiz kabul edilir (Banguoğlu, 2000: 409; Ergin, 1993: 282; Yücel, 1999). Geçişlilik/geçişsizlik her ne kadar fiillerin anlamsal bir özelliği ve bir anlam sınıfı olarak görülse de fiillerin bu anlamsal sınıfı çoğunlukla katı söz dizimsel bir ölçütten hareketle belirlenir. Buna göre geçişli fiil yüklemde bildirilen işten etkilenen yüklem durumunda Nesne alan fiillerdir (Gencan, 1983: 171; Ediskun, 1999: 219).

Türkçede geçişliliği katı söz dizimsel anlayışa hapseden yaklaşımın zaman içinde terk edildiği görülmektedir. Türkçede yüklem durumu dışında farklı durum ekli tamlayıcı alan fiillerin de geçişli olduğu ileri sürülmüştür. Banguoğlu (2000: 409) “Hemşire hastaya bakıyor.” örneğini vererek geçişli fiillerin yönelme durumunda Nesne alabileceğini belirtir (2000: 528). Korkmaz (1999: 161) ihtiyaç duyduğu tamlayıcılar açısından (*bahçeye*) *çıkılmak* ve (*evden*) *getirmek* gibi fiilleri geçişli sayar. Kononov, yüklem durum ekli tamlayıcı alan fiilleri *düz geçişli*; yönelme, ayrılma, vasıta ve bulunma durum ekli tamlayıcı alan fiilleri ise *dolaylı geçişli* kabul eder¹³ (akt. Karahan, 2011: 250; Boz, 2004). Daha da ileri gidilmiş kimi fiillerin yüklem durum ekli tamlayıcı almasına rağmen geçişsiz olduğu ileri sürülmüştür. Banguoğlu (2000: 327) yüklem durumunun geçişli fiilden doğrudan doğruya etkilenme durumunu anlattığını ancak “Kitabı okudum.” örneğini vererek bunun çoğunlukla itibari¹⁴ olduğunu, bir başka deyişle anlamsal açıdan geçişli olmadığını iddia eder. Üstünova’ya göre (2015: 1147) kimi söz dizimi üyeleri yüklem durumunda olmasına karşın Nesne değildir. Üstünova (2015) *pişmek* ve *doğmak* geçişsiz fiillerinin ettirgenleştirme gibi biçim-söz dizimsel süreçlerle yüklem durumunda Nesne alması sağlansa bile *pişirmek* ve *doğurmak* fiillerinin hâlâ geçişsiz olduğunu, geçişsiz fiillerin geçişli yapılamayacağını dile getirir¹⁵. Üstünova’ya (2015: 1150) “Ufuk yıkandı.” örneğinde *yıkılmak* fiilinin anlamsal açıdan geçişli olduğunu, dönüşleştirme sürecinin fiilin geçişliliğini değiştirmediğini belirtir. Geçişlilik ve Nesne ile ilgili söz konusu birbirinden farklı yaklaşım ve meseleler bizi *dereceli geçişlilik* (transitivity scale) kavramına götürmektedir.

Geçişlilik hem anlamsal hem de söz dizimsel açıdan *hijerarşik ve prototip geçişlilik* yaklaşımıyla tanımlanabilir. Geçişlilik dilde değişkenlik gösteren ve prototip geçişlilikten sapan dereceli bir kavramdır. Bir fiilin geçişliliğini kullanımdan bağımsız tanımlamak pek mümkün değildir. Örneğin

⁹ Deny (1941: 185), Sinanoğlu (1960: 338), Emre (1954: 128), Boz (2004: 505), Cemiloğlu (2000), Sev (2004: 2657) ve Üstünova (2015) nesnenin yüklem durumu dışında yönelme, ayrılma ve vasıta durumuyla işaretlenebileceğini dile getirirler. Ancak yazarlar farklı durum ekli unsurları aynı nedenlerle Nesne kabul etmezler. Konunun ayrıntıları için bk. Boz, 2014; Doğan, 2010.

¹⁰ Emre (1954), Deny (1941) ve Sinanoğlu (1960) Nesnenin {-A}, {-DAn} ekli de olabileceğini ifade etmelerine karşın bu tür Nesnelere kullanılan fiilleri geçişli olarak tanımlamazlar. Sinanoğlu (1960) {-A}, {-DAn} ekli tamlayıcıya gerek duyan fiillere *geçişsiz nesnel fiiller* adını verir.

¹¹ Çatı geleneksel olarak Türkçede “fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği” şeklinde tanımlanır (Korkmaz, 2009: 538)

¹² Bazen doğrudan çatı terimiyle nesne alan fiiller *geçişli çatı fiilleri*; nesne alamayan fiiller ise *geçişsiz çatı fiilleri* olarak adlandırılmıştır (Ediskun, 1999: 220).

¹³ Mehmedoğlu (2006) da Kononov gibi Nesneyi dolaylı ve dolaysız diye ikiye ayırır; dolaysız nesne alan fiilleri dolaysız geçişli, dolaylı nesne alan fiilleri de dolaylı geçişli fiiller diye adlandırır. Mehmedoğlu (2006: 28) nesneyi oldukça genişleterek *kimi*, *neyi*, *kime*, *neye*, *kimde*, *neyde*, *kimden*, *kimle*, *ne ile*, *kim için*, *ne için* sorularından birine cevap veren öge olduğunu dile getirir.

¹⁴ Türkçe Sözlük’te “gerçekte öyle olmadığı halde öyle sayılan, saymaca” şeklinde tanımlanır.

¹⁵ Bu, dil bilimi yazın alanında istem değiştirimi açısından bir üye artırma operasyonu olarak görülür.

vurmak fiili (1a)'da yönelme durumunda; (1b)'de ise yükleme durumunda bir tamlayıcı alır. (1c)'de ise yalın durum dışında başka bir tamlayıcı almamıştır. (1d)'de ise hem yükleme hem de yönelme durum ekli tamlayıcı almıştır. Fiilin geçişlilik özelliği her birinde farklıdır. (1)'deki cümlelerde *vurmak* fiilinin yüksek geçişlilikten düşük geçişliliğe doğru hem biçim hem de anlam açısından bir hiyerarşi gösterdiği söylenebilir. Geçişlilik hiyerarşisi biçimsel olarak kodlanabilir. En yüksek geçişliliğin [YAL-YÜK] durum çerçevesiyle kodlanan (1b)'de olduğu söylenebilir. Bununla birlikte kimi zaman cümlelerin biçimsel açıdan geçişlilik hiyerarşisinden saptığı, bir başka deyişle söz dizimsel açıdan geçişli davranmakla birlikte geçişli olayları kodlamadığı dolayısıyla geçişlilik anlamının olmadığı görülür (1e).

1a) Ali^{YAL} masaya^{YÖN} vurdu.

1b) Ali^{YAL} adamı^{YÜK} vurdu.

1c) Kapı^{YAL} vuruyor.

1d) Ali^{YAL} kalemi^{YÜK} masaya^{YÖN} vurdu.

1e) Ayakkabı^{YAL} ayağımı^{YÜK} vurdu.

PROTOTİP GEÇİŞLİLİK

Geçişliliğin tabiatını anlayabilmek için geçişliliğin diğer olay ya da süreç tipleriyle kıyaslanabileceği prototip özelliklerinin belirlenmesi gerekir. *Prototip geçişlilik* (prototypical transitivity) bir cümle yapısının çekirdek anlamını betimlemek için kullanılan anlamsal özellikler seti olarak tanımlanabilir (Næss, 2007: 14). Bu anlam özellikleri bir cümle yapısının geçişliliğin ne ölçüde üyesi olduğuna ya da geçişliliğin bir üyesi olup olmadığına karar vermek için bir ölçüt olarak kullanılabilir. Geçişlilik her şeyden önce fiillerin sözlüksel anlamlarından kaynaklanan bir *fil istemi* (verbal valency) özelliğidir. İstem, fiillerin sözlüksel anlamının ve ifade ettiği *olayın* gerek duyduğu mantıksal üye sayısını ve bu üyelerinin yüklendiği anlamsal rolleri ifade eder. Bu bilgi, fiillerin *üye ve rol yapısını* (argument structure) oluşturur. En az iki ve daha fazla üyesi olan fiillerin geçişlilik anlamıyla olası ilgisi oldukça yüksektir. İki zorunlu üye gerektiren fiiller geçişli cümlelerle; tek zorunlu üye gerektiren fiiller ise geçişsiz cümlelerle ilgilidir (Dixon, 1979: 102).

Tablo 1: *Geçişlilik ve üye yapısı ilişkisi*

2 Üyeli		1 Üyeli
<<.....>>		
Yüksek	Geçişlilik	Düşük

Geçişlilik ikonik bir kavram olarak iki bağımsız katınlı bir cümle için temel işlevi kesinlikle birbirinden bağımsız ve farklı iki üyeyi gerektiren bir olaya gönderme yapar (Næss, 2007: 5). (2a)'da *kırmak* fiili iki (2) üyelidir ve cümlede Eden (agent) ve Etkilenen (patient) rollerini yüklenmiştir. *kırmak* fiilinin [*kırmak*: (X)Eden-(Y)Etkilenen] şeklinde ifade edilebilecek bir üye ve rol yapısı vardır. *kırmak* fiilinin söz konusu üye ve rol yapısının *prototip geçişlilik olayını* betimlediği söylenebilir. Haspelmath'ın (2015) geçişlilik tanımı bu temel üzerine inşa edilmiştir: *Bir fil A¹⁶ ve P üyelerini içerirse geçişli kabul edilir. A ve P, en az iki üyeli "kırmak" gibi bir fiilin "kırıcı" ve "kırılan şey" biçimde betimlenebilecek mikro rolleri yüklenen üyeleri olarak tanımlanır.*

2a) Ali^{YAL} camı^{YÜK} kırdı.

¹⁶ Eden ve Etkilenen makro rolleri geçişliliği betimlemek için yanlı anlamsal etiketlerdir ve çoğunlukla prototip geçişliliği tanımlamaya elverişlidir. Haspelmath (2015) bundan kaçınmak için A etiketini Eden-benzeri rolleri, P etiketini ise Etkilenen-benzeri rolleri temsil etmek için kullanır. Biz bu çalışmada Eden ve Etkilenen gibi makro rollerin geçişliliğin üyelerini tümüyle temsil edemeyeceği ve yol açacağı karışıklıktan ötürü daha yansız kavramlar olarak fiillerin Eden-benzeri üyesine X; Etkilenen-benzeri üyesine gönderme yapmak için de Y etiketinin kullanacağız. Z ise geçişsiz fiillerin Özne pozisyonundaki yansız üyesini temsil etmek için kullanıldı.

Dil bilimciler anlamsal geçişliliği belirgin ve ayırt edici özellikleriyle tanımlamaya özellikle diğer yapıların geçişlilik yapısından ayırt edilebilmesi için anlamsal geçişlilik prototipi oluşturmaya çalışır. Geçişlilik kavramından geleneksel olarak bir gücün ya da hareketin X üyesinden Y üyesine nakledilmesi anlaşılır. Hopper ve Thompson'ın ifadesiyle geçişlilik Edenden Etkilenene bir eylemin ya da gücün transferini gerektiren olayları betimleyen cümleleri ifade eder (1980: 251). Tsunoda (1985) prototip olarak geçişliliği, "en az iki üyeli bir fiilin Eden üyesinin Etkilenen üyesine hem temas eden hem de onun üzerinde durum değişikliği yaratan olayı ifade eden fiil sınıfı" olarak tanımlar. Bu tanıma göre *kırmak*, *parçalamak*, *vurmak*, *dokunmak* gibi fiiller böyle bir olayı ifade ederler. Givon (1995: 76) geçişlilik prototipini Hopper ve Thompson (1980)'e atıfla Eden, Etkilenen ve fiil ile ilgili üç temel özellikten hareketle tanımlar:

i) **Eden**: Prototip geçişli bir cümle, olaydan sorumlu olan, istemli, kontrol edici, aktif olarak başlatan bir Edeni, dolayısıyla olayın başat nedenini içerir.

ii) **Etkilenen**: Prototip geçişli olay durum değişikliğine uğrayan, dolayısıyla olayın başat etkisini gösteren istemsiz, etkisiz, kontrol edilen bir Etkileneni içerir.

iii) **Fiil**: Prototip geçişli tümcenin fiili, bitmişlik görünüşünde (perfective), tamamlanmış (non-perfect) ve realis (varsayımsal olmayan) olan bir olayı kodlar. Prototip geçişli olay bu nedenle anlık, tamamlanmış, gerçek ve algısal-bilişsel olarak belirgindir.

Alan yazınında farklı tanımlamalar olmakla birlikte prototip geçişli olay ya da cümlenin üç ortak noktası vardır: (i) eylemi istemli yapan Eden rolünde bir üye, (ii) dinamik ve somut bir eylem ya da hareket ve (iii) bu hareketten somut ve kalıcı şekilde Etkilenen üye (Næss, 2007: 15).

Genel olarak geçişlilikten anlaşılan şey prototip geçişlilik ve onu kodlayan geçişlilik yapısıdır (Lazard, 2002: 152-154). Prototip geçişlilik dillerde belirli bir yapıyla kodlanır. Prototip geçişlilik fiil ya da olayın üyelerinin cümlede birbirinden ayrı işaretlenmesini gerektirir. Bu üyelerin hem fiziksel hem de kavramsal olarak ayrıklığı anlamına gelir. Üyelerin ayrı ayrı işaretlendiği yapılar yazın alanında farklı terimlerle anılır. Lazard'ın (2002) bu yapıları *temel iki katımlı yapı* (major biactant construction); Creissels'in (2017) *prototip geçişlilik yapısı* adını, Tsunoda (1985) *geçişli durum çerçevesi* (transitive case frame), Haspelmath (2015) *kodlama çerçevesi* (coding frame) adını verir. [*kırmak*: (X)Eden-(Y)Etkilenen] şeklinde betimlenen (2a)'daki prototip geçişlilik olayı [YAL-YÜK] durum çerçevesiyle kodlanmıştır. Bu durum çerçevesi *prototip geçişlilik kodlama çerçevesi* olarak kabul edilebilir.

Bu noktada *söz dizimsel geçişlilik* ve *anlamsal geçişlilik* ayrımına gidilebilir. Prototip geçişlilik yapısı sadece geçişlilik olay ya da anlamını kodlamadığı gibi geçişlilik olay ya da anlamı da sadece prototip geçişlilik yapısıyla kodlanmaz (Creissels, 2017: 157). Bir başka ifadeyle prototip geçişlilik kodlama çerçevesi prototip geçişlilik olay ve anlamı dışında farklı tipte olayları kodlayabilir. Türkçe [YAL-YÜK] durum çerçevesi hem geçişlilik olay ve anlamını hem de bunun dışında farklı durum ve süreç tiplerini kodlayabilir. Söz dizimsel yaklaşımda [YAL-YÜK] durum çerçevesiyle kodlanan bütün fiil ya da cümleler ayırım gözetmeksizin geçişli kabul edilir. Kittilä'nin (2002: 108) ifadesiyle biçimsel açıdan anlamları dikkate alınmaksızın Öznesi ve Nesnesi olan fiiller geçişli, Nesnesi olmayan fiiller ise geçişsiz olarak düşünülür. Türkçede de geleneksel olarak bu anlayışın hâkim olduğu söylenebilir. Örneğin Türkçede (1a) söz dizimsel açıdan yaklaşıldığından geçişsiz; (1e) ve (1f) ise geçişli kabul edilir. Ancak (1e-f) anlamsal açıdan geçişliliğin koşullarını sağlamaz. (1e-f)'de bir olaydan ziyade bir durum söz konusudur. Ancak söz dizimsel yaklaşım (1a)'yı geçişsiz, (1e) ve (1f)'yi geçişli bulur. Anlamsal geçişlilik açısından ise (1a) yüksek geçişli; diğerleri ise daha az geçişlidir. (2a) ise en geçişli cümledir.

1a) Ali^{YAL} masaya^{YÖN} vurdu.

1e) Ayakkabı^{YAL} ayağımı^{YÜK} vurdu.

1f) Ekinleri^{YÜK} dolu^{YAL} vurdu.

2a) Ali^{YAL} camı^{YÜK} kırdı.

Prototip geçişlilik (2a) dikkate alındığında söz dizimsel ve anlamsal açıdan yukarıda betimlendiği üzere en yüksek geçişlilik özelliğine sahiptir. Bir dildeki prototip geçişlilikten söz dizimsel ve anlamsal açıdan sapma oldukça geçişlilik tedricen azalır ve geçişlilik dereceleri oluşur. Prototip geçişlilikten söz dizimsel sapmalar daha gözlenebilir durumdadır. Ancak anlamsal sapmalar gözlenebilir değildir. Bunun için birtakım anlamsal bileşenlerden hareket edilmesi gerekmektedir. Özellikle prototip geçişlilik kodlayan durum çerçevesinin geçişlilik dışında farklı olayları kodladığında bir ölçüt olarak kullanılabilir anlamsal bileşenlere ihtiyaç duyulmaktadır. Hopper ve Thompson'ın (1980) önerdiği geçişlilik bileşen ya da parametreleri geçişliliğin derecelerinin tespitinde oldukça önemlidir. Özellikle geçişliliğin kodlanmasında aynı durum çerçevesini paylaşan cümlelerin bu parametreler aracılığıyla ayırt edilebileceği söylenebilir.

GEÇİŞLİLİK ÖLÇEĞİ VE PARAMETRELERİ

Geçişlilik Türkçede katı söz dizimsel ölçütlerle belirlenen *tek düze* ve *keskin* (clear-out) ikili karşıtlık olarak düşünülürken dil bilimi yazın alanında fiillerin geçişli ve geçişsiz diye ayırlamayacağı, daha ziyade cümlelerin az ya da çok geçişli olduğu ve dereceli bir geçişlilik arz ettiği ileri sürülür. Fiillerin geçişliliğinden ziyade cümlelerin geçişli olabileceğinden hatta geçişliliğin tanımlayıcı özelliklerinin *söylem* (discourse) tarafından belirlendiği kabul edilir (Hopper and Thompson, 1980). Fiillerin geçişlilik özelliklerinin değişken¹⁷ olduğu dikkate alındığında geçişliliği her şeyden önce cümlebağımlı bir kavrama olarak görmek gerekir¹⁸. Hopper and Thompson (1980) geleneksel olarak bir eylem ya da gücün bir üyeden diğer üyeye aktarılması durumu olarak görülen geçişliliğin bileşenlere ayrılabilirliğini, her bir bileşenin cümlede güç transferinin farklı yönlerine odaklandığını, dillerin bu bileşenleri tipik olarak kodladığını savunur. Bu anlamsal bileşenler “geçişlilik parametreleri” olarak adlandırılır. Bu parametrelerin cümlelerin sıralandığı bir “hiyerarşi” ortaya çıkardığı düşünülür. Hopper and Thompson (1980) geçişliliği bu parametrelerin etkili olduğu derecelenen anlamsal bir süreç olarak görür. Cümlelerin geçişlilik ölçeğinde parametreler açısından yüksek geçişlilikten düşük geçişliliğe doğru sıralandığı ileri sürülür.

Hopper and Thompson'un (1980) geçişlilik hipotezinde geçişliliğin on (10) farklı bileşeni vardır. Bileşenlerin varlığı ve yokluğu açısından bir fiilin geçişlilik derecesi yüksek ve düşük olarak nitelendirilebilir.

Tablo 2: Hopper and Thompson'ın (1980) geçişlilik parametreleri

	Yüksek	Düşük
a. Üye	2 ya da daha fazla üye: A ve O ¹⁹	1 üye
b. Devinim (kinesis)	Eylem (action)	Durum (non-action)
c. Görünüş (aspect)	Bitimli (telic)	Bitimsiz (atelic)
d. Sürelilik (punctuality)	Ansız (punctual)	Sürelili (non-punctual)
e. İradelilik (volitionality)	İradeli (volitional)	İradesiz (non-volitional)
f. Olumluluk (affirmation)	Olumlu (affirmative)	Olumsuz (negative)
g. Gerçeklik Durumu (mode)	Gerçek (realis)	Gerçek-dışı (irrealis)
h. Kılıcılık (agency)	Yüksek Kılıcı (a high in potency)	Düşük Kılıcı (a low in potency)
i. Etkilenmişlik (Affectedness of O)	Tümüyle etkilenmiş Nesne (O totally affected)	Etkilenmemiş Nesne (O not affected)
j. Özgünlük (Individuation of O)	Yüksek Özgün Nesne (O individuated)	Düşük Özgün Nesne (O non-individuated)

¹⁷ Bk. 1. Bölüm. *vurmak* fiilinin farklı kullanımları dikkate alındığında geleneksel açıdan geçişli ya da geçişsiz olarak tanımlamanın imkânsız olduğu görülür.

¹⁸ Bu çalışmada fiillerin geçişliliğinden söz ederken belirli bir cümle içindeki kullanımı kastedilir. Fiillerin geçişliliği ile ilgili değerlendirmeler cümleden bağımsız yapılmamıştır.

¹⁹ “O” Etkilenen terimine; “A” ise Eden terimine karşılık gelir.

Üyeler (participants): En az iki üye ya da katılan olmadan hiçbir transfer gerçekleşmeyecektir. Bir üyeli cümlelerin bu nedenle geçişlilik anlamı ya da olaylarını kodlaması mümkün değildir. Cümle ya da fiillerin üyeleri için belirli etiketler kullanılmıştır. Hopper and Thompson (1980) çalışmasında iki üyeli cümlelerin birinci ve ikinci üyesini betimlemek için **A** (Eden) ve **O** (Nesne) etiketlerini kullanmıştır. Eden ve Etkilenen ya da Nesne makro rolleri oldukça yanlı anlamsal etiketlerdir ve çoğunlukla prototip geçişliliği tanımlamaya elverişlidir. Haspelmath (2015) bundan kaçınmak için **A** etiketini Eden-benzeri rolleri, **P** etiketini ise Etkilenen-benzeri rolleri temsil etmek için kullanır. Biz bu çalışmada Eden-benzeri üyesine **X**; Etkilenen-benzeri ikinci üyesine gönderme yapmak için de **Y** etiketini kullanacağız.

Devinim (kinesis): *Eylemler* (actions) bir üyeden diğerine transfer edilir ancak eylem ifade etmeyen durum ya da süreçler bir transfer olayı anlatmaz. Geçişlilik eylem anlatan olaylarla ilgili iken geçişsizlik durum anlatan olaylarla ilgilidir.

Görünüş (aspect): Bir olayın bitiş noktasından bakıldığında bir eylem ya *bitimli* (telic) ya da *bitimsiz* (atelic) durumundadır. Başka ifadeyle eylemlerin tamamlanma ve tamamlanmama belirtmesi durumudur. Bitimli cümlelerde Etkilenen üyeye eylem daha etkili ve yoğun şekilde transfer edilir. “Ben eti yedim” gibi bitimli görünümlü bir cümlede eylem sona erer ve transfer bütünüyle gerçekleşir ancak “Ben eti yiyorum.” cümlesinde eylemin son bulmadığı, henüz devam ettiği, dolayısıyla transferin de kısmen gerçekleştiği görülür. Bu, Türkçede aynı zamanda görünüş işaretleyicileri işlevindeki zaman ekleriyle sağlanır. Fiiller sözlüksel görünüşleri açısından değerlendirildiğinde de benzer parametreler elde edilebilir. Örneğin *kırmak* fiili ile *yemek* fiili sözlüksel görünüşü açısından farklıdır.

Sürelilik (punctuality): Bu parametre, durum ve süreç eylemlerin aksine *etki-hareket* (effective actions) eylemlerinin bir özelliğidir. Kimi eylemler (*kırmak* gibi) başlangıç ve bitiş arasında zaman açısından hiçbir geçiş safhası gerektirmez. Eylemin başlamasıyla bitmesi aynı anda gerçekleşir. Bu tür eylemler süreklilik ifade eden eylemlere (*gitmek* gibi) nazaran Etkilenen üzerinde daha fazla etki yaratır. Esasında bu bileşen de bir görünüş kategorisi (punctual aspect) olarak anılır.

İradelilik (volitionality): Eden bir eylemi daha amaçlı ya da iradeli gerçekleştirirken kimi olay durumlarında daha amaçsız ya da iradesi dışında gerçekleştirebilir. Eden eylemi iradeli gerçekleştirdiğinde Etkilenen üye eylemden daha fazla etkilenecektir. “Çocuk camı kırdı” cümlesi iradeli (volitional); “Çocuk çantayı unuttu.” cümlesi ise iradesiz (non-volitional) olarak kabul edilebilir. Buna göre ilk cümle yüksek geçişli diğeri ise daha düşük geçişli kabul edilebilir.

Olumluluk (affirmation): Bu cümlelerin olumlu ve olumsuz olmasıyla ilgilidir. Ancak bu parametreyle ilgili ayrıntılı açıklama yapılmamıştır ancak olumlu cümlelerin olumsuz cümlelere kıyasla daha geçişli olduğu söylenebilir.

Gerçeklik Durumu (mode): Bu parametre *gerçek* (realis) ve *gerçek-dışılık* (irrealis) arasındaki ayrıma dayanır. Gerçek dışı dünyada gerçekleşen ya da somut biçimde meydana gelmeyen eylemler gerçek dünyada somut bir şekilde gerçekleşen eylemlere nazaran daha az etki yaratır. *kırmak* ile *düşünmek* eylemi birbirinde yarattığı etki açısından daha farklıdır. Fiziki hareket ve etki ifade eden eylemler diğerlerine nazaran daha fazla geçişlilik olaylarını kodlar.

Kılıçlık (agency): Kılıçlığı yüksek üyeler, kılıçlığı düşük üyelere nazaran bir eylemin transferini oldukça etkili gerçekleştirir. Edenin kılıçlığı açısından “Ali ayağıma vurdu.” cümlesi “Ayakkabı ayağımı vurdu.” cümlesine nazaran daha kılıcıdır. Edeni kılıcı cümleler algılanabilir iken kılıçlığı düşük cümleler psikolojik ve fiziki durumları anlatır.

Etkilenmişlik (affectedness): Bu parametre, bir hareketin Etkilenen üyeye ne kadar transfer edildiği ve Etkilenen üyenin eylemden bütünüyle etkilenip etkilenmediğiyle ilgilidir. “Ali keki yedi” ile “Ali kekten yedi” cümlelerinin ikinci üyesi etkilenmişlik açısından farklılaşır. İlki etkilenmenin bütünüyle; sonraki ise kısmî gerçekleştiğini ifade eder. Ancak etkilenmiş daha fazla rafine edilebilir bir parametre olarak aşağıda incelenmiştir.

Özgünlük (individuation): Bu bileşen Eden üyenin Etkilenen üyeden ayrıklığına gönderme yapar. Özgünlük Türkçede Etkilenenin Edenden durum işaretleyicileriyle ayrıştırılmasını ifade eder. Bu ise

belirtiliği ve göndergeselliği ortaya çıkarır. Buna göre belirtili, göndergesel, somut, sayılabilir, canlı ve hayvan özellikleri olan ikinci üyenin özgünlük değeri daha yüksektir. Bir eylem özgün olan bir Etkilenen üyeye göre daha etkili şekilde transfer edildiğinden özgün üyesi olan cümlelerin daha geçişli olduğu düşünülür.

Söz konusu parametrelerden etkilenmişlik ve özgünlük Nesne ile, iradelilik ve kılıcılık Özne ile; devinim, görünüş, anlık, olumluluk bileşenleri ise fiil yüklemle ilgilidir.

Geçişlilik en genel anlamıyla bir hareketin bir katılıandan (participant) diğer katılıana nakledilmesi ya da transfer edilmesini ifade eder. Ancak bir eylemin X üyesinden Y üyesine nakil işlemi farklı şiddette ve yoğunlukta olabilir. Hopper and Thompson (1980)'da söz konusu parametrenin her biri eylemin etkililiğinin ve yoğunluğunun bir emaresi olarak işlev görür. Bu parametreler cümlelerin az geçişli ya da çok geçişli olarak tanımlanmasına izin verir. Bir cümle Tablo 2'deki birinci sütunda yer alan niteliklere ne kadar sahipse o kadar geçişlidir ve prototip geçişliliğe de o kadar yaklaşıp. Hopper and Thompson'ın (1980) yaklaşımı şu şekilde somutlaştırılabilir: Aşağıdaki cümleler karşılaştırıldığında (2a)'da *kırmak* fiili (3a)'daki *sevmek* fiiline nazaran daha geçişlidir. (3a) geçişlilik bileşenlerinden *hareket* (action), *bitmişlik* (telic), anlık (*punctual*), *etkilenmişlik* (affectedness), *özgünlük* (individuation) parametrelerini taşımaktadır. Bu nedenle (3a)'daki cümle (2a)'ya nazaran daha az geçişlidir. Buna karşın (3b) geçişlilik parametrelerinden sadece *gerçek* (realist) niteliğini taşıdığından (3a)'ya göre geçişliliği daha düşüktür.

2a) Ali^{YAL} camı^{YÜK} kırdı.

3a) Can^{YAL} çikolata^{YAL} seviyor.

3b) Kitap^{YAL} masanın üstünde^{BUL} duruyor.

GEÇİŞLİLİK PARAMETRELERİNİN SÖZ DİZİMİYLE İLGİSİ

Hopper ve Thompson (1980: 255), söz konusu geçişlilik parametrelerinden ikisi bir cümlelerin söz diziminde veya anlam biliminde mecburî eşlenen parametrelerin her zaman geçişliliğin yüksek ya da düşük olmasına neden olduğunu belirtir ve şu geçişlilik hipotezini geliştirir: *Bir dildeki iki cümle geçişlilik parametrelerinden herhangi birine göre yüksek geçişlilik açısından farklılaşıyorsa o zaman cümlede birinin diğerine nazaran daha yüksek geçişliliğinin olduğunu gösteren dil bilgisel veya anlamsal bir farklılık ortaya çıkar.* Örneğin bitimli bir fiil söz konusu olduğunda (örneğin 2a'da *kırmak*) Y üyesi biçim bilgisel açıdan özgün ve belirtili olarak işaretlenir. Bu da onu yüksek geçişli bir fiil ve cümle yapar. Geçişlilik hipotezine göre geçişlilik parametreleri cümleye ya söz dizimsel olarak ya da anlam bilimsel olarak yansır. Özellikle Y üyesinin cümlede işaretlenmesiyle dillerde özgünlüğe ve belirtililiğe paralel olarak geçişliliğinin de yükseldiği, işaretlenmediğinde ise geçişliliğin düştüğü belirtilir. Türkçede Y üyesinin yükleme ve eksiz yükleme durumuyla işaretlenmesi geçişlilik derecesini düşürmektedir. (4b)'nin belirtililik ve göndergeselliğe koştur olarak (4a)'ya nazaran daha yüksek geçişliliğinin olduğu görülür. Benzer şekilde (4a) etkilenmişliğin bütünüyle gerçekleştiği işaretlenirken (4c)'de fiilin Y üyesinin ayrılma durumuyla işaretlenmesiyle kısmî etkilenmişlik kodlanır. (4c) cümlesinin (4b)'ye göre düşük; (4a)'ya göre daha yüksek bir geçişliliği vardır. Diğer taraftan (4c) cümlesi (4a)'ya göre ayrılma durumuyla işaretlendiğinden daha özgün dolayısıyla belirtili ve göndergeseldir.

4a) Can^{YAL} pasta^{YAL} yedi

4b) Can^{YAL} pastayı^{YÜK} yedi.

4c) Can^{YAL} pastadan^{ÇIK} yedi.

Tsunoda (1985) söz konusu Hopper and Thompson'un geçişlilik hipotezinin ve parametrelerinin revize edilmesi gerektiğine inanır. Özellikle geçişliliğin söz konusu bileşenlerinden *iradelilik* (volitionality) ve *kılıcılık* (agency) parametrelerinin yakınlık arz ettiği için ayırt edici olmadığını ileri sürer. Tsunoda (1985: 386) parametrelerin geçişliliğinin söz dizimsel özellikleriyle eşit şekilde ilgili olmadığını, *etkilenmişlik* gibi bazı parametrelerin geçişlilik kodlayan durum çerçeveleriyle ilgisi kurulabilirken *iradelilik* ve *kılıcılık* parametreleri için bunun mümkün olmadığını savunur. Cümlede iradelilik ve kılıcılık parametreleri kodlanmaz. Tsunoda (1985: 393), parametrelerin söz dizimsel

yansımalarıyla ilgisine göre sıralanması gerektiğine inanır. Özellikle söz dizimine yansıyan çeşitli anlamsal farklılıkları karakterize etmek ve derecelendirmek için etkilenmişlik parametresini rafine eder ve *etkilenmişlik ölçeğine* (affectedness scale) dönüştürür. O, iki üyeli fiillerin Y üyesinin farklı etkilenmişlik derecelerinin olduğunu ve geçişliliğin etkilenmişlik derecesine göre hiyerarşik bir yapı oluşturduğunu ileri sürer. Tablo 3'te iki üyeli fiillerin Y üyesinin etkilenmişlik derecesi açısından geçişlilik ölçeğini ve geçişliliğin söz dizimiyle ilgisini göstermektedir. Hiyerarşide yüksekte olan fiil tipleri etkilenmişlik koşulunu daha fazla sağladığından diğerlerine nispeten daha geçişlidir. Örneğin (2a)'da *kırmak* hareket fiili (5a)'da *hatırlamak* biliş fiiline göre etkilenmişlik koşulunu daha fazla sağladığından hiyerarşide daha yüksek düzeyde yer alır. Söz dizimine yansımamasına karşın *hatırlamak* biliş fiili (5b)'de *andırmak* fiiline göre nesnesi daha çok etkilendiği için daha yüksek bir geçişliliğe sahiptir. (5a)'nın Y üyesinin daha fazla etkilenmiş olduğu iradelilik/ kılıcılık parametresiyle ancak ayırt edilebilir. Etkilenmişlik ve iradelilik/ kılıcılık parametrelerinin karşıtlık oluşturduğu ve güçlü geçişliliğin ayırt edici olduğu görülür. Birinin yokluğunda diğerinin olma olasılığı zayıflamaktadır. (5b)'de *andırmak* fiilinin X üyesinin bilinçlilik/ kılıcılık özelliği olmadığından Y üyesinin de etkilenmişlik özelliği zayıflar ve hiyerarşide *hatırlamak* fiiline göre sonda yer alır. Geçişlilik hiyerarşisinde en yüksek fiil sınıfını geçişli fiil tanımına uyan *kırmak*, *parçalamak* gibi prototip geçişli fiiller teşkil eder.

2a) Ali^{YAL} camı^{YÜK} kırdı.

5a) Ali^{YAL} kapı numarasını^{YÜK} hatırladı.

5b) Çocuk^{YAL} annesini^{YÜK} andırıyor.

Tablo 3. İngilizce ve Japonca fiillerin geçişlilik ölçeği ve söz dizimsel ilgisi²⁰

	1		2		3	4	5	6
	Etki-Hareket Fiilleri >		Duyu Fiilleri >		Takip Fiilleri >	Biliş Fiilleri >	Duygu Fiilleri >	İlgi Fiilleri
	1a	1b	2a	2b				
İngilizce	YAL-YÜK	YAL-YÜK YAL-OBL (i) YAL-OBL (ii)	YAL-YÜK	YAL-OBL (i) YAL-OBL (ii)	YAL-YÜK YAL-OBL	YAL-YÜK YAL-OBL	YAL-YÜK YAL-OBL (i) YAL-OBL (ii)	YAL-YÜK YAL-OBL (i) YAL-OBL (ii) YAL-OBL (iii)
Japonca	YAL-YÜK	YAL-YÜK YAL-YÖN	YAL-YÜK		YAL-YÜK	YAL-YÜK	YAL-YÜK YAL-YÖN YAL-YAL YÖN-YAL	YAL-YÜK YAL-YÖN YAL-ÇIK YÖN-YAL

Tsunoda (1985), Hopper and Thompson'un (1985) öne sürdüğü geçişlilik parametrelerinin her birinin geçişliliğin söz dizimsel özellikleriyle eşit derecede ilgili olmadığını ileri sürer ve geçişliliğin etkilenmişlik açısından söz dizimiyle ilgisine özellikle odaklanır. Tsunoda (1985) dillerde etkilenmişliğin farklı derecelerinin geçişliliğin söz dizimsel gösterimiyle bağlantılı olduğunu bir başka deyişle etkilenmişlik derecelerinin ya da hiyerarşisinin söz dizimine biçimsel olarak yansıdığını ileri sürer. Prototip geçişlilik dillerde öncelikle [YAL-YÜK] durum çerçevesiyle kodlanır. Geçişli fiil sınıflarının prototip geçişlilikten uzaklaştıkça durum çerçeveleri açısından çeşitlendiği, [YAL-YÜK] durum çerçevesinin öneminin zayıfladığı, geçişliliğin farklı durum çerçeveleriyle kodlanmaya başladığı tespit edilir. Tsunoda (1985)'ten uyarlanan Tablo 3'te İngilizce ve Japoncada geçişlilik kodlayan durum çerçevelerinin etkilenmişlik derecesine göre nispeten değiştiği ve çeşitlendiği görülür.

Tablo 3'te dikkat çeken bir diğer husus geçişlilik farklı durum çerçeveleriyle kodlanmasına karşın [YAL-YÜK] durum çerçevesinin öneminin yüksek seyretmesi ve farklı fiil sınıflarınca kullanılmasıdır. Tsunoda (1985: 388) geçişlilik hiyerarşisini geçişlilik kodlayan durum çerçevelerine göre inşa eder. Kimi diller geçişliliğin farklı derecelerini farklı durum çerçeveleriyle kodlarken kimi diller geçişliliğin farklı derecelerini kodlamak için sadece [YAL-YÜK] durum çerçevesini kullanmayı sürdürür. Tablo 3'te İngilizce [YAL-YÜK] geçişli durum çerçevesini diğer durum çerçeveleriyle birlikte altı farklı fiil tipini kodlamak için kullanmayı sürdürür. Bu husus yazın alanında *geçişlilik önemi* (transitivity prominence) terimiyle karşılanır (bk. Haspelmath, 2015). Türkçe geçişlilik, geçişlilik öneminin çok yüksek olduğu

²⁰ Tablo 3'teki OBL, *oblique* teriminin kısaltmasıdır. Bu terim fiilin Y üyesinin edat ekli tamlayıcıyla işaretlenmesini ifade eder ve Batı dillerinde dolaylı tümlece (indirect object) karşılık gelir.

dillerden nispeten farklıdır. Geçişlilik öneminin dillere göre değiştiği, durum dillerinde geçişliliğin farklı durum çerçeveleriyle kodlama olasılığının daha fazla olduğu söylenebilir (Haspelmath, 2015). Bir durum dili olarak Türkçenin geçişliliğin farklı derecelerini farklı durum çerçevesiyle kodlama imkânı diğer dillere nispeten daha geniştir.

Türkçede de geçişliliğin farklı dereceleri fiillerin Etkilenen üyesinin etkilenmişlik derecesine göre farklı durum çerçeveleriyle kodlanabilir. (2a)'da *kırmak* fiili ile (1a)'daki *vurmak* fiilinin geçişlilik derecesi farklı durum çerçevelerinin seçilmesiyle açıklanabilir. (2a)'da X'in Y üzerinde durum değişikliği yarattığını göstermek için [YAL-YÜK]; (1a)'da X'in Y üzerinde bir temas gerçekleşmesine karşın durum değişikliğine neden olmadığını göstermek için [YAL-YÖN] durum çerçevesi seçilmiştir.

2a) Ali^{YAL} camı^{YÜK} kırdı. [YAL-YÜK]

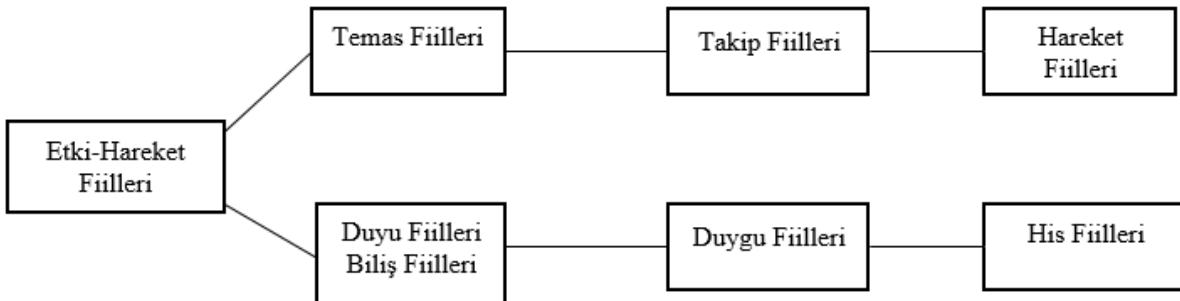
1a) Ali^{YAL} masaya^{YÖN} vurdu. [YAL-YÖN]

Prototip geçişlilikten sapma arttıkça [YAL-YÜK] durum çerçevesinden sapma da o kadar artar. Türkçede prototip geçişlilikten sapma derecesine göre geçişliliğin [YAL-YÖN], [YAL-VAS], [YAL-ÇIK] durum çerçeveleriyle kodlandığı söylenebilir. Örneğin (1a)'da *vurmak* fiili (2a)'da *kırmak* fiiline kıyasla prototip geçişlilikten saptığında geçişlilik [YAL-YÖN] kalıbıyla işaretlenmişti. Prototip geçişlilikten sapma arttıkça geçişlilik farklı durum çerçeveleriyle kodlanabilmektedir. (6)'da *taşınmak* fiilinin etkilenmişlik açısından geçişlilik derecesi *kırmak* ve *vurmak* fiiline nazaran daha düşük olduğundan [YAL-ÇIK] durum çerçevesiyle kodlanır. (6)'da *taşınmak* fiilinin (1a)'da *vurmak* fiiline nazaran prototip geçişlilik olayından daha fazla saptığı ya da uzaklaştığı söylenebilir.

6) Kiracılar ^{YAL} daireden^{ÇIK} taşındı. [YAL-ÇIK]

Malchukov (2005), bununla birlikte Tsunoda'nın (1985) fiil sınıfları hiyerarşisinin dikkate alınan diller için karşıtlıklar gösterdiğini ve revize edilmesi gerektiğini düşünür. Tsunoda'nın (1985) hiyerarşisindeki alt fiil sınıflarının prototip geçişlilikten sapmalar gösterebileceğini tahmin edebilmesine karşın sapma olduğunda hangi durum çerçevesini seçebileceğini tahmin edemeyeceğini ileri sürer (Malchukov, 2005: 77). Malchukov (2005) evrensel olarak geçerli bir hiyerarşi inşa etmenin mümkün olduğunu iddia ederek fiil sınıflarının fiillerin üye/ rol yapıları temelinde yeni geçişli fiil sınıfları hiyerarşisi ve geçişlilik ölçeği belirlemeye çalışır. Fiil sınıfları hiyerarşisinin belirli semantik fiil sınıfları için öncelikli durum çerçevesine ilişkin belirli tahminler yapabileceğine inanır. Malchukov (2005) Tablo 4'te Tsunoda'nın (1985) geçişlilik hiyerarşisini iki boyutlu semantik bir haritaya dönüştürmüştür. Malchukov (2005) fiil sınıflarının rol yapısını ve fiillerin X ve Y üyelerinin kılıcılık ve etkilenmişlik potansiyelini dikkate alarak iki boyutlu aşağıdaki semantik geçişlilik haritasını geliştirir.

Tablo 4. Malchukov'un (2005) geçişlilik haritası ve fiil anlam sınıfları

Malchukov (2005), fiillerin X ve Y üyelerinin kılıcılık ve etkilenmişlik açısından farklı olduğunu geçişlilik hiyerarşisinin fiillerin çekirdek üyelerinin anlamsal rolleriyle belirlenebileceğini ileri sürer. Malchukov (2005), Eden-Etkilenen rol yapısına sahip fiillerle Deneyimci-Uyarıcı rol yapısına sahip fiillerin geçişliliğinin aynı boyutta belirlenemeyeceğine inanır. *kırmak* fiilinin üye ve rol yapısı [(x)Eden_(y)Etkilenen]; *hatırlamak* fiilinki ise [(x)Deneyimci_(y)Uyarıcı] şeklindedir. *kırmak* fiilinin X üyesinin

kılıcılığı ile Y üyesinin etkilenmişliği *hatırlamak* fiilinin üyelerinin kılıcılığı ve etkilenmişliğinden farklıdır.

Malchukov (2005) geçişlilik hiyerarşisinde Y'nin etkilenmişliği durum fiillerine doğru ilerledikçe nasıl düşüyorsa X'in kılıcılığının da aynı şekilde azaldığını düşünür. Hareket fiillerinin X üyesinin biliş fiillerine; biliş fiillerinin X üyesinin de duygu fiillerininkine nazaran daha kılıcı olduğu öngörülür. Diğer taraftan *sevmek* ve *korkmak* gibi duygu fiillerinin X üyesi biliş fiillerine ve hareket-etki fiillerine nazaran daha az kılıcı ve kontrol edicidir. Bunun için geçişli fiil hiyerarşisinde biliş fiillerinden sonra yer alır. Ayrıca biliş fiillerinin Y üyesi zihinde görsel bir imaj elde edildiği için *sevmek* gibi duygu fiillerinin Y üyesine nispeten daha Etkilenen-benzeri kabul edilir. Özetle geçişlilik hiyerarşisinde ilerledikçe Y üyesinin etkilenmişliğinin azaldığı gibi X üyesinin kılıcılığının da azaldığı düşünülür.

Tablo 4'te *hatırlamak*, *bilmek* gibi biliş fiilleriyle *görmek*, *işitmek* gibi duyu fiilleri aynı kategoride değerlendirilir. Buna karşın biliş fiillerinin aktif, duyu fiillerinin ise inaktif olması açısından ayrıştırılabileceği, dillerin bu fiil sınıflarını farklı durum çerçeveleriyle kodlayabildiği belirtilir. Duyu fiillerinin Deneyimci üyesi istemeden, bilinçli bir eyleme girişmeden duyabilir, görebilir ancak biliş fiilleri söz konusu olduğunda Deneyimcinin daha kılıcı olduğu, istemli ve bilinçli olarak eyleme katıldığı söylenebilir. (7) ve (8)'de olduğu gibi biliş ve duyu fiilleri Türkçede farklı durum çerçeveleriyle kodlanmaz. Türkçede bu fiil sınıflarının geçişlilik derecesi ancak anlamsal olarak X'in kılıcılığı açısından belirlenebilir. Buna karşın Türkçede duygu fiilleri biliş ve duyu fiillerinden farklı durum çerçevesiyle kodlanabilir. (9) ve (10)'da *korkmak* ve *acımak* fiilleri *hatırlamak* fiilinden farklı birer durum çerçevesiyle kodlanmıştır.

7) Ali ^{YAL} kapı numarasını ^{YÜK} hatırladı.	[YAL-YÜK]
8) Çocuk ^{YAL} köpeği ^{YÜK} gördü.	[YAL-YÜK]
9) Çocuk ^{YAL} köpektен ^{ÇIK} korktu.	[YAL-ÇIK]
10) Çocuk ^{YAL} köpeğe ^{YÖN} acıdı.	[YAL-YÖN]

Malchukov'a (2005) göre fiil sınıfları hiyerarşisi her sözlüksel ögenin hangi durum çerçevesini seçeceğini öngöremez ancak hiyerarşide daha düşük fiillerin prototip geçişlilik durum çerçevesini seçmesi durumunda hiyerarşide daha yüksek sıradaki fiil sınıflarının da aynı durum çerçevesini paylaşacağını ortaya çıkarır. Dolayısıyla yukarıdaki hiyerarşide alt seviyedeki bir fiil sınıfının durum çerçevesi yüksek seviyedeki fiil sınıflarının da durum çerçevesini ortaya çıkarır.

Diller prototip geçişlilik durum çerçevesinden diğerlerine genişlediği ölçüde farklılaşır. Türkçede iki üyeli fiillerin geçişlilik derecesi Hopper ve Thompson'ın (1980) parametrelerinden Y'nin *özgünlüğünden* (Individuation of O) etkilenmektedir. Özgünlük terimi, fiilin üyesinin ne ölçüde bağımsız bir varlık olarak algılanacağını belirleyen özelliklere atıfta bulunmak için kullanılır ve sıklıkla da *belirtlilik* (definiteness) kavramıyla ilgilidir. Özgünlük hem Etkilenenin Edenden ayrıklığına hem de kendinden kaynaklanan farklılıklara işaret eder (Hopper ve Thompson, 1980: 253). Türkçe fiillerin geçişlilik hiyerarşisinin oluşumunda ikinci üyenin belirtili işaretlenip işaretlenmemesinin önemli bir rolü vardır. Næss (2007: 18-20) prototip geçişlilik için fiilin iki üyesinin ayrı ayrı işaretlenmesini ya da ayrıştırılmasını, fiziksel ve kavramsal olarak farklı algılanmasını gerekli görür. Y üyesinin işaretlenmemesi özgünlüğü, dolayısıyla belirtililiği düşürür. Bunlar anlamsal olarak tek üyeli ya da geçişsiz olaylara daha çok benzerler. Fiilin Y üyesi işaretlenebiliyorsa cümlemin anlamsal olarak geçişliliğe, işaretlenmediğinde ise geçişsizliğe yaklaştığı söylenebilir. Özgün ya da biçimsel olarak ayrıştırılmış Y üyenin daha etkilenmişlik ve geçişlilik işaretlediği söylenebilir. Yükleme durumunda Nesne daha belirtilidir, daha belirtili olan da daha etkilenmiştir. Daha etkilenmiş olan ise daha geçişlidir. (10a)'da *beslemek* fiilinin ikinci üyesi yükleme durumuyla işaretlenmiştir. Fiilin üyeleri biçimsel açıdan ayrıştırıldığından belirtililiği ve etkilenmişliği dolayısıyla da geçişlilik derecesi (10b)'ye nazaran daha yüksektir. (10b)'de fiilin aynı üyesi eksiz yükleme durumuyla işaretlenmiş ancak fiilin diğer üyesi X'ten biçimsel olarak ayrıştırılmamış başka ifadeyle aynı işaretlenmiştir. İkinci üye birinci üyeden biçimsel olarak ayrıştırılmadığından cümle prototip geçişli yapılardan sapmış ve geçişsiz cümlelere yaklaştırılmıştır.

11a) Kadın^{YAL} köpeği^{YÜK} besliyor. [YAL-YÜK]

11b) Kadın^{YAL} köpek^{YAL} besliyor. [YAL-YAL]

Belirtlilik ve özgünlüğün derecesi söz diziminde *Y-içermeye* (O-incorporation) ile daha da azalır. İçermeye maruz kalan üye durum çerçevesinde {} işaretiyle etiketlenmiştir. Bu, Etkilenen-içeren fiillerin diğerlerine nazaran daha az geçişli olduğu anlamına gelir. (12a)'da fiilin Y üyesinin YÖN ile işaretlenmesine karşın tamamen içerildiğinden gönderimsizleşir ve (12a) tek üyeli bir cümle gibi davrandığından anlamsal olarak geçişsizliğe yaklaşır. (12b)'de ise hem içirme hem de belirtisizlik aynı anda gerçekleşir. (12b)'nin (12a)'ya nazaran daha az geçişli olduğu söylenebilir.

12a) Kadın^{YAL} {çocuğa}^{YÖN} bakıyor. [YAL-{}YÖN]

12b) Kadın^{YAL} {çocuk}^{YAL} bakıyor. [YAL-{}YAL]

Biçim-Söz Dizimsel Süreçlerin Geçişliliğe Etkisi

Tsunoda (1985) geçişlilik hiyerarşisi ve geçişli fiil sınıflarının birer biçim-söz dizimsel süreç olarak edilgenleştirme, *karşı-edilgenlik* (antipassivization), dönüşleştirme, işteleştirme süreçleriyle ilişkilendirilebileceğini ve her bir sürecin geçişlilik derecesi için bir delil olarak kullanılabileceğini ileri sürer. Tsunoda (1985: 391) edilgenleştirmenin Türkçe, Japonca ve İngilizce için geçişlilik ölçeği sunduğunu, fiil ölçeğinde ilerledikçe fiil sınıflarının edilgenleştirme olasılığının düşeceğini öngörür. Edilgenleştirme olanaklarının düşmesi fiil sınıflarının geçişliliğinin düştüğüne delalet eder. Türkçe açısından edilgenliğin bir delil olarak kullanılabileceği, diğer süreçlerin ayırt edici olmadığı söylenebilir. Örneğin 1. tip geçişli hareket fiillerinden *kırmak* (1b)'de rahatlıkla edilgen yapılabılırken (5b)'de *andırmak*, (6b)'de ise *benzemek* fiili edilgenleştirilemez. Türkçede geçişlilik hiyerarşisindeki prototip geçişli fiillerden uzaklaştıkça edilgenleştirmenin uygulanmadığı söylenebilir. Örneğin (1b)'de *kırmak* fiili kolaylıkla edilgenleştirilirken (1ab)'de *vurmak* fiili ancak *kişisiz edilgenle* (impersonal passive) yapılabılır. *kırmak* ve *andırmak* ile *vurmak* ve *benzemek* fiillerinin üye yapıları aynı durum çerçevesiyle kodlanmasına karşın *kırmak* ve *vurmak* edilgenleştirilirken *andırmak* ve *benzemek* fiilleri edilgenleştirilememektedir. Biçim-söz dizimsel süreçler açısından fiil sınıflarının geçişlilik derecesine göre *edilgen > kişisiz edilgen > orta çatı (middle)* şeklinde sıralandığı görülür. Bu fiillerin edilgenleştirilip edilgenleştirilememesinde Y üyesinin etkilenmişlik derecesi belirleyicidir. Tablo 6'da Türkçe geçişlilik derecesi fiil sınıflarının biçim-söz dizimsel olanaklarına göre oluşturulmuştur. Edilgen, kişisiz edilgen ve orta çatıya imkân vermeyen fiillerin diğerlerine nazaran düşük geçişliliğinin olduğu, prototip geçişlilerin edilgen dönüşümlere, düşük geçişli fiil sınıflarının ise sırasıyla kişisiz edilgen ve orta çatıya imkân verdiği görülmüştür.

2a) Ali^{YAL} camı^{YÜK} kırdı. [YAL-YÜK]

2b) Cam^{YAL} kır-ıl-dı. [YAL-(X)]

1a) Çocuk^{YAL} masaya^{YÖN} vurdu. [YAL-YÖN]

1ab) Masaya^{YÖN} vur-ul-du. [YÖN-(X)]

5a) Çocuk^{YAL} babasını^{YÜK} andırıyor. [YAL-YÜK]

5b) *Babası^{YAL} andır-ıl-ıyor. [YAL]

6a) Çocuk^{YAL} annesine^{YÖN} benziyor. [YAL-YÖN]

6b) *Annesi^{YAL} benzeliyor. [YAL]

Edilgen, dönüşlü ve işteş yapılar her ne kadar 1 üyeli olsa da anlamsal açıdan geçişlilik durum çerçevesini kullanan bazı 2 üyeli cümlelere kıyasla yüksek geçişlilik özellikleri gösterebilir. Næss (2007: 23, 27) *üyelerin ayrımı* (distinctness of participants) ve *maksimum şekilde ayrılmış üyeler hipotezine* (maximally distinguished arguments hypothesis) göre prototip geçişlilik iki üyenin birbirinden hem biçimsel hem de anlamsal olarak ayrık ve belirli şekilde farklı işaretlenmesini ve algılanmasını gerek

koşar. Ancak Hopper and Thompson (1980: 254) bir üyeli fiillerin bazen iki üyeli fiillere nazaran daha geçişli olduğunu düşünür. Hopper and Thompson (1980: 254, 276) fiillerin dönüşlülük gibi biçim-söz dizimsel süreçlerle Etkilenenin ya da Y'nin silindiği bazı cümleleri ve fiilleri anlamsal açıdan iki üyeli cümlelere nazaran daha geçişli sayar. Bu tür cümlelerin gerçekte bir üyeli olmadığı, 2 üyeli cümleler ile 1 üyeli cümleler arasında bir yerde olduğu düşünülür. (13a)'daki *yıkanmak* fiilinin anlamsal olarak hareket, bitimli, iradeli ve kılıcı gibi geçişlilik parametreleri taşıdığı için yalnız iki üyeli olma koşulunu sağlayan (3a)'daki *sevmek* fiiline kıyasla daha geçişli olduğu ileri sürülür. (1e)'de cümle iki üyelidir ve cümle prototip geçişlilik durum çerçevesiyle kodlanmıştır. Ancak (13a)'da bir etki-hareket ifade eden, iradeli bir eylem varken (1e)'de [YAL-YÜK] durum çerçevesiyle işaretlenmiş bir durum ifade eden olay vardır. (1e) biçimsel açıdan prototip geçişli yapıyla kodlanmasına karşın (13a)'ya nazaran anlamsal açıdan çok daha geçişsiz bir cümledir. Zira (1e)'nin geçişli yapıda olmasına karşın hiçbir surette edilgenleştirilememesi buna delil olarak gösterilebilir. Buna karşın (13a) yapısal olarak tek üyeli olmasına karşın (13b)'de edilgenleştirilebilmesi onun anlamsal olarak iki üyeli olduğu ancak Etkilenen üyesinin biçim-söz dizimsel süreçlerle baskılandığını gösterir. Biçim-söz dizimiyle fiilin Etkilenen (Y) üyesinin silinmesi Hopper ve Thompson (1980) ve Üstünova'nın (2015) da ifade ettiği gibi fiilin geçişliliğini anlamsal açıdan değiştirmemektedir.

3a) Can ^{YAL} çikolata ^{YAL} seviyor.	[YAL-YÜK]
13a) Ali ^{YAL} yıkandı.	[YAL-(X)]
13b) Yıkanıldı.	[(X)-(Y)]
1e) Ayakkabı ^{YAL} ayağımı ^{YÜK} vuruyor.	[YAL-YÜK]

Edilgen, dönüşlü, işteş ve orta çatı yapıları arasında da anlamsal geçişlilik açısından bir farklılık olduğu söylenebilir. Türkçede dönüşlü, işteş ve orta çatı yapısındaki cümlelerin çoğunlukla sözlüksel; edilgen yapıların ise dil bilgisel özelliklerinin olduğu görülür. Dönüşlü, işteş ve orta çatı yapılarının sözlüksel olması bu yapıların tekrar edilgenleştirilmesine kısıtlı izin verir. Ancak edilgen yapıların ne tekrar edilgenleştirilmesi ne de dönüşlü, işteş ve orta çatıya dönüştürülmesi mümkündür. Bu nedenle biçim söz dizimsel yapılar arasında da edilgen > dönüşlü > işteş > orta çatı şeklinde bir biçim- söz dizimsel olasılıklar hiyerarşisinin olduğu söylenebilir. Edilgenleştirme hem fiil sınıflarının hem de fiillerin biçim-söz dizimsel sınıflarının geçişlilik derecesini test eden önemli bir dil bilgisel işlemidir. Edilgen yapılar gibi işteş, dönüşlü ve orta çatı yapılarının hiyerarşik olarak kimi [YAL-YÜK] durum çerçevesini kullanan iki üyeli cümlelere göre anlamsal açıdan yüksek geçişlilik gösterdiği rahatlıkla söylenebilir. Aşağıdaki cümlelerde *görüşmek*, *yıkanmak*, *eğilmek* fiillerinin (1e), (6a) ve (5a)'ya nazaran anlamsal parametreler açısından daha yüksek geçişliliğinin olduğu söylenebilir. Zira *görüşmek*, *yıkanmak*, *eğilmek* fiillerinin edilgen biçimleri yapılabılırken (1e), (6a) ve (5a)'nın [YAL-YÜK] durum çerçevesiyle kodlanmasına karşın edilgen şekilleri yapılamaz.

13a) Ali ^{YAL} yıkandı.	[YAL-(X)]
13b) Yıkanıldı.	[(X)-(Y)]
14a) Ali ^{YAL} müdürle ^{VAS} görüştü.	[YAL-VAS]
14b) Müdürle ^{VAS} görüşüldü.	[VAS-(X)]
15a) Ali ^{YAL} toprağa ^{YÖN} eğildi.	[YAL-YÖN]
15b) Toprağa ^{YÖN} eğilinmez.	[YÖN-(X)]
1e) Ayakkabı ^{YAL} ayağımı ^{YÜK} vurdu.	[YAL-YÜK]
5a) Çocuk ^{YAL} babasını ^{YÜK} andırıyor.	[YAL-YÜK]
6a) Çocuk ^{YAL} annesine ^{YÖN} benziyor.	[YAL-YÖN]

Ettirgenleştirme işlemi de edilgenleştirme gibi geçişliliğe uygulanabilen bir dil bilimsel süreçtir. Edilgenleştirme ve orta çatı geçişlilik derecesini düşürürken ettirgenleştirmenin geçişlilik derecesini artırdığı söylenebilir. Ettirgenleştirme cümleye 3. yeni bir üye (Q) katar. Böylece çift geçişli bir cümle elde edilir ancak bu cümle prototip çift geçişli bir cümle değildir. *İradelilik* ve *kılıçlılık* geçişli bir cümle ya da olayda X yani Eden üyesinin aynı anda sahip olduğu anlamsal parametrelerdir. Geçişli bir cümle ettirgenleştirildiğinde Eden üyenin *iradelilik* ve *kılıçlılık* özelliklerini cümleye giren Q üyesiyle paylaştığı görülür. (2c)'de Q üyesi tetikleyici rolüyle olaya katılır ancak Eden üyesinin *kılıcı* olmakla birlikte *iradeli* olmadığı görülür. Dolayısıyla biçimsel olarak çift geçişli bir cümle olarak görünse de prototip çift geçişli cümle olan (15)'e göre geçişliliğin daha düşük olduğu söylenebilir. Çünkü (15)'te cümlenin Edeni hem *iradelilik* hem de *kılıçlılık* özelliklerine sahiptir. Bu, (15)'in ettirgenleştirmeye çift geçişli yapılan (2c)'den geçişliliğinin daha yüksek olmasını sağlar.

2c) Fuat^{YAL}, Ali^{yeYÖN} camı^{YÜK} kırdırdı. [YAL-YÖN-YÜK]

9) Ali^{YAL} kitabı^{YÜK} çekmeceye^{YÖN} koydu. [YAL-YÜK-YÖN]

Ettirgenleştirme 1 üyeli fiil ya da cümleleri ise 2 üyeli fiil ya da cümlelere dönüştürür. Bu işlem, bu tür fiil ya da olayların geçişliliğini yükseltir. (16)'da 1 üyesi (Z) olan fiil ya da cümle ettirgenleştirildiğinde cümleye *iradeli* ve *kılıcı* özellikleri olan yeni bir üye katılır ve cümle geçişli bir yapı ve olaya dönüşür. Benzer şekilde ettirgenleştirmeye elde edilen (17b)'nin (17a)'ya nazaran yüksek geçişliliği olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ettirgenleştirmenin geçişliliği en düşük, hiyerarşinin en sonunda yer alan cümleleri de belirlediği söylenebilir. Söz dizimsel açıdan geçişlilik durum çerçevesiyle kodlanan (1e) ve (1f) ettirgenleştirmeye izin vermemektedir. Bu, 1 üyeli olmasına karşın (16a)'nın geçişlilik durum çerçevesiyle kodlanan (1e) ve (1f)'ye göre geçişlilik ölçeğinde yüksekte yer aldığı anlamına gelir.

16a) Top^{(Z)YAL} patladı. [YAL]

16b) Fuat^{(Q)YAL} topu^{(Z)YÜK} patlattı. [YAL-YÜK]

17a) Fuat^{YAL} köpekten^{ÇIK} korktu. [YAL-ÇIK]

17c) Köpek^{YAL} Fuat'ı^{YÜK} korkuttu. [YAL-YÜK]

1e) Ayakkabı^{YAL} ayağımı^{YÜK} vurdu. [YAL-YÜK]

*1eb) Ayakkabıya ayağımı vurdurdu.

1f) Ekinleri^{YÜK} dolu^{YAL} vurdu. [YÜK -YAL]

*1fb) Ekinleri doluya vurdurdu.

TÜRKÇE İKİ ÜYELİ FİLLERİN GEÇİŞLİLİK HİYERARŞİSİ

Türkçede çoğunlukla [YAL] durum çerçevesini seçen bir üyeli fiiller geçişsiz; [YAL-YÜK] yanı sıra [YAL-YÜK-YÖN], [YAL-YÜK-ÇIK] durum çerçevesini seçen fiiller ise geçişli kabul edilir. Sanılanın aksine Türkçede geçişlilik kodlayan çok daha fazla durum çerçevesi ya da yapı vardır. Dil bilimi yazın alanında farklı geçişlilik yapıları ön görülür. Dixon (1994) fiilleri *geçişsiz* (S²¹), *geçişli* (S+O²²), *genişlemiş geçişsiz* (S+ E²³), *genişlemiş geçişli* (A+O+E), *çift geçişli* (A+O+O) olmak üzere beş sınıfta değerlendirir. Bu tasnif, üçü geçişli; ikisi geçişsiz beş (5) durum çerçevesi önerir. Farklı dillerde fiiller durum çerçeveleri ya da fiil istem sınıfları dolayısıyla geçişlilik ve geçişsizlik açısından farklı sınıflandırılır. Kishimoto vd. (2015) Japonca için altı farklı durum çerçevesi önerir: i) *geçişsiz* [X_{YAL}], ii) *çifte özne* [X_{YAL} Y_{YAL}], iii) *yarı-geçişsiz* [X_{YAL} Y_{BUL/ÇIK}], iv) *yarı-geçişli* [X_{YÖN} Y_{YAL}], v) *geçişli* [X_{YAL} Y_{YÜK}], vi) *çift geçişli* [X_{YAL} Y_{YÜK} Z_{YÖN/ BUL/ ÇIK}]. Kishimoto vd. (2015)'te geçişli ve geçişsiz arasında geçişliliğin işaretlendiği dört (4) farklı durum

²¹ 1 üyeli geçişsiz fiillerin yalın durumla kodlanan üyesini temsil eder.

²² İki üyeli fiillerin yüklem durumuyla işaretlenen üyesini temsil eder

²³ E, edat ekli tamlayıcıları, başka bir ifadeyle *eğik* (oblique) üyeyi ifade eder. Bunlar Türkçede edat tümlecine karşılık gelir.

çerçevesi öngördüğü söylenebilir. Bu, geçişliliğin anlamsal açıdan olduğu kadar dillerde biçimsel açıdan da oldukça farklı türlerinin olduğuna delil olarak gösterilebilir.

Türkçenin bir durum dili olması hasebiyle fiil istem sınıflarının diğer dillere nazaran geçişliliği kodlayan ve ayırt eden çok daha fazla durum çerçevesi olduğu söylenebilir. Bunun tam olarak belirlenebilmesi için Türkçe fiillerin istem sınıflarının tanımlanması gerekir. Türkçe fiillerin istem sınıfları söz dizimsel çeşitliliğiyle dikkat çekicidir. Doğan (2011)'de 534 çok anlamlı Türkçe fiilin 2250 istem çerçevesindeki söz dizimsel davranışları incelenmiş ve fiillerin alternatif durum çerçeveleri de dâhil anlam duyarlı 40 farklı durum çerçevesinde gerçekleştiğini tespit etmiştir. 534 fiilin istem sınıflarının gerçekleştiği durum çerçevelerinin sıklığı Tablo 5'te verilmiştir. Türkçe fiillerin esasen 12 farklı temel durum çerçevesiyle kodlandığı, diğer söz dizimsel davranışlarının çoğunlukla 12 temel durum çerçevesinin metaforik genişlemeleriyle ortaya çıktığı görülür. Tablo 5'te Türkçe fiillerin %50'den fazlasının [YAL-YÜK] durum çerçevesini kullandığı görülmektedir. Bu tespit geçişlilik Türkçede her ne kadar diğer durum çerçeveleriyle kodlansa da çeşitli olay, durum ve süreçlerin kodlanmasında [YAL-YÜK] durum çerçevesinin diğerlerine kıyasla daha öncelikli olduğunu gösterir. Bu, [YAL-YÜK] durum çerçevesinin geçişlilik dışında farklı olay, durum ve süreçleri kodlama olasılığını artırmaktadır.

Tablo 5. Türkçe fiillerin seçtiği durum çerçeveleri

	<i>Türkçe Fiillerin Temel Durum Çerçeveleri</i>	<i>Sıklık</i>	<i>Metaforik Genişlemeler</i>	<i>Sıklık</i>
1.	[YAL]	(227)	[YAL-EKL] [YAL-OBL] [YAL-BUL]	(27) (10) (44)
2.	[YAL-YÜK]	(298)	[YAL-(YÜK)] [YAL-YÜK-EKL] [YAL-YÜK-BUL]	(12) (17) (4)
3.	[YAL-YAL]	(78)	[YAL-(YAL)] [YAL-YAL-(VAS)] [YAL-YAL-BUL]	(5) (16) (3)
4.	[YAL-YÖN]	(31)	[YAL-(YÖN)] [YAL-YÖN-EKL] [YAL-OBL(YÖN)] [YAL-EKL-(YÖN)]	(35) (6) (2) (1)
5.	[YAL-ÇIK]	(58)	[YAL-(ÇIK)] [YAL-ÇIK-EKL]	(16) (2)
6.	[YAL-VAS]	(29)	[YAL-(VAS)] [YAL-VAS-(YÖN)]	(7) (1)
<i>Üç Üyeli Fiillerin Temel Durum Çerçevesi</i>			<i>Metaforik Genişlemeler</i>	
7.	[YAL-YÜK-YÖN]	(93)	[YAL-YAL] [YAL-YÜK-BUL-(ÇIK)] [YAL-YÜK-EKL-(YÖN)]	(68) (11) (1)
8.	[YAL-YÜK-{YAL}]	(51)	[YAL-YAL-(YÖN)] [YAL-YAL-YÖN-(VAS)]	(40) (1)
9.	[YAL-YÜK-VAS]	(8)	[YAL-YÜK-(VAS)]	(35)
10.	[YAL-YÜK-ÇIK]	(27)	[YAL-YÜK-(ÇIK)]	(19)
11.	[YAL-YAL-ÇIK]	(8)	[YAL-YAL-(ÇIK)]	(9)
12.	[YAL-YÖN-ÇIK]	(4)	[YAL-ÇIK-(YÖN)] [YAL-YÖN-(ÇIK)]	(7) (10)

Türkçede geçişliliğin farklı durum çerçeveleriyle kodlandığı biçimsel bir hiyerarşisinin olduğu söylenebilir. İki üyeli fiiller açısından geçişliliğin [YAL-YÜK] > [YAL-YÖN] > [YAL-VAS] > [YAL-ÇIK] > [YAL-YAL] > [YAL-BUL] şeklinde bir hiyerarşiyi takip ettiği söylenebilir. Türkçede durum çerçevelerinden [YAL] geçişsiz, [YAL-YAL] ve [YAL-BUL] yarı-geçişsiz; [YAL-YÜK] geçişli; [YAL-YÖN] yarı-geçişli; [YAL-ÇIK] yarı-geçişli; [YAL-VAS] yarı-geçişli fiilleri kodlamak için kullanılır. Tablo 5'te

biçimsel geçişlilik hiyerarşisindeki her durum çerçevesinin karşı sütununda bulunan metaforik genişlemelerle oluşan durum çerçevelerinin geçişliliğin alternatif kodlama çerçeveleri olduğu söylenebilir.

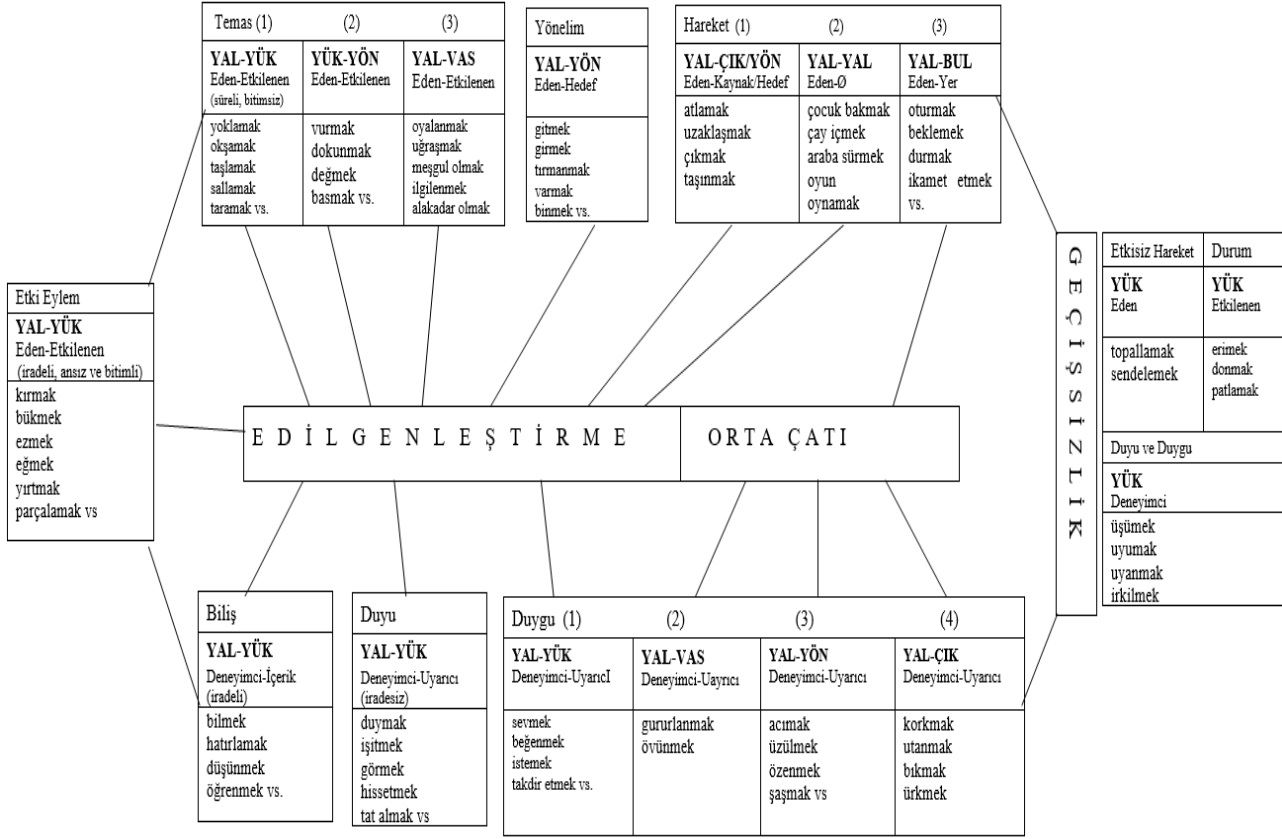
Türkçe geçişlilik hiyerarşisi Tablo 6'da betimlenmiştir. Tablo 6, Türkçede anlamsal bir kategori olan geçişliliğin farklı derecelerinin söz dizimsel yansımaları sunar. Geçişlilik hiyerarşisi Malchukov (2005) örnek alınarak iki boyutlu şekilde düzenlenmiştir. Geçişlilik hiyerarşisinin birinci boyutu Tsunoda'nın (1985) geliştirdiği etkilenmişlik ölçeğine, yani bir hareket ya da devinim bildiren olay ya da fiil tiplerinin Etkilenen (Y) üyesinin etkilenmişlik derecesine göre seçtikleri durum çerçevelerine göre oluşturulmuştur. İkinci boyutunda ise Y (Etkilenen) üyesinin etkilenmişlik ölçeğine koşut olarak Malchukov'un (2005) önerdiği etkilenmişlik ölçeği yani mental olay ya da fiil tiplerinin X (Eden) üyesinin etkilenmişlik derecesine göre seçtiği durum çerçeveleri dikkate alınmıştır. Başka bir deyişle farklı geçişlilik olayları anlatan fiil sınıfları hiyerarşide Etkilenen (Y) ve Eden (X) üyesinin etkilenmişlik derecesine göre seçtiği durum çerçevelerine göre dizilir. Her iki boyutta durum çerçevesinin değişmesi fiil sınıflarının X ve Y üyesinin etkilenmişlik derecesinin değiştiğine delalet eder.

Geçişlilik anlatan fiil sınıfları etkilenmişlik ölçeğine göre seçtiği durum çerçevelerinin yanı sıra aynı durum çerçevesini seçme olasılığına karşın rol yapısı açısından da tanımlanmıştır. Etkilenmişlik ölçeği ile rol yapısı çoğunlukla doğru orantılı bir değişim gösterir. Ancak rol yapısı rollerin prototip özellikler gösterdiğinde her zaman Etkilenenin ya da Edenin etkilenmişlik ölçeğine duyarlı değişmez. Bir başka deyişle etkilenmişliğin derecelerini birebir yansıtmaz. Ancak bu etkilenmişlik derecesi durum çerçevelerine büyük oranda yansıdığı için hiyerarşinin işleyişinde sıkıntı çıkarmaz. Farklı geçişlilik tipleri aynı durum çerçevesini seçtiğinde ise rol yapısı etkilenmişlik derecesini dolayısıyla geçişliliği nispeten ayırt eder. Geçişli fiil ve olay tiplerini aynı durum çerçevesi ve rol yapılarını seçtiğinde anlamsal parametrelere başvurulmuştur.

Geçişlilik hiyerarşisinin birinci boyutu prototip geçişlilik ya da *etki-eylem* (effective action) bildiren hareket fiillerinden *etkisiz eylem* (non-effective action) bildiren hareket fiillerine doğru uzanır. Hiyerarşinin birinci alt boyutunda *temas* (contact) fiilleri, *yönelim* (goal) fiilleri, en son ucunda *etkisiz eylem* bildiren tek üyeli *hareket* fiilleri yer alır. Bu fiil sınıflarının biçimsel geçişlilik hiyerarşisiyle uyumlu olduğu, bir başka deyişle geçişliliğin farklı derecelerinin büyük ölçüde farklı durum çerçevelerini seçtiği görülür. Hiyerarşiden saparak farklı geçişli fiil sınıfları kimi zaman aynı durum çerçevesini seçebilir. Aynı durum çerçevesini seçen farklı fiil sınıfları ya anlamsal rol yapısı²⁴ ya da geçişlilik parametreleri açısından birbirinden ayrışır. Temas fiilleri üç sınıfta, farklı etkilenmişlik kodlayan üç durum çerçevesiyle tanımlanmıştır.

²⁴ Rol yapısı açısından, Eden, Etkilenen, Deneyimci ve Uyarıcı rolleri kullanılmıştır. Türkçe anlamsal rol listesi ve fiillerin rol yapıları için bk. Doğan 2011.

Tablo 6. Türkçe fiil sınıfların geçişlilik hiyerarşisi²⁵

İlki [YAL-YÜK] durum çerçevesini, ikincisi [YAL-YÖN], üçüncüsü ise [YAL-VAS] durum çerçevesini kullanır. İlkinde eylem sürekli ya da birden fazla kez teması belirtirken ikinci sınıftaki fiiller sadece tek bir teması anlatır. Prototip geçişlilik anlatan etki-eylemleri ile birinci tip temas (1) fiilleri Türkçede aynı durum çerçeveleriyle kodlanmıştır, ancak Y'nin etkilenmişlik derecesi farklıdır. Bu durum, anlamsal parametrelerinin farklılığıyla betimlenmiştir. Etki-eylem fiilleri ansız ve bitimli olayları, birinci tip temas (1) fiilleri ise sürelî ve bitimsiz olayları anlatan bir fiil sınıfıdır. Benzer şekilde ikinci tip temas (2) fiilleri ile yönelim fiilleri de aynı durum çerçevesini seçer ancak etkilenmişlik derecesinin farklılığı fiillerin rol yapılarının farklılığıyla kodlanır. İkinci tip temas (2) fiillerinde bir şeye temas edildiği anlatılırken yönelim fiillerinde bir şeye temas gerçekleşmez, eylem daha çok bir yöne doğrudur ve bu farklılık anlamsal rollerle ayırt edilebilmektedir. Yönelim fiilleri yaklaşık olarak Tsunoda (1985) ve Malchukov'un (2005) *takip* (pursuit) fiillerine karşılık gelir. Türkçede birkaç örneği bulunan takip fiilleri (*izlemek* gibi) çoğunlukla duyu ve biliş fiillerinin metaforik ve metonimik kullanımları olduğundan birkaç fiil dışında böyle bir fiil sınıfının olmadığı söylenebilir.

Hülasa geçişli fiil sınıfları hiyerarşisi durum çerçeveleriyle büyük oranda kodlanabilmektedir. Durum çerçevesi aynı olduğunda rol yapısı ve anlamsal parametrelerle; rol yapısı ve anlamsal parametreler aynı olduğunda durum çerçeveleriyle birbirinden ayırır. Anlamsal parametreler fiil sınıflarının hiyerarşiden sapma gösterdiği, aynı durum çerçevesini ve rol yapısını seçmesi hâlinde belirleyici bir ölçüt olarak dikkate alınabilir. Dolayısıyla geçişli fiil sınıfları geçişliliğe duyarlı farklı durum çerçevesi ve rol yapısı seçtiğinde anlamsal parametreler ayırt edici olmadığı için bir ölçüt olarak kullanılmamıştır.

Geçişlilik, fiilin üye sayısını dil bilimsel işlemler aracılığıyla geçici olarak azaltan edilgenleştirme alanıyla doğru orantılı bir ilişki gösterir. Edilgenleştirme bu nedenle fiillerin geçişlilik derecesini düşüren dil bilimsel bir mekanizmadır. Geçişliliği düşürülebilirden bir fiilin doğal olarak yüksek geçişliliği

²⁵ Tablo 6, Doğan (2022)'deki tablonun farklı geçişli fiil sınıflarının eklenmesiyle yeniden tasarlandığı ve yeni bir bakış açısıyla geliştirilmiş biçimidir.

vardır. Bu geçişli fiillerin tespitinde edilgenleştirmenin bir fiilin geçişliliğinin tespit edilmesinde kullanılabilmesi anlamına gelir. Buna karşın *orta çatı*²⁶ da fiilin üyesini azaltır ancak orta çatı fiilin üye sayısını kalıcı ya da sözlüksel olarak azaltır ve dil bilimsel alandan daha ziyade sözlüksel alanda yer alır ve bir üyeli fiillere daha yakındır. Orta çatıyla ilgili olan fiil sınıflarının geçişliliğinin daha düşük olduğu söylenebilir. Bu alana yakın fiillerin edilgenleştirmeye aynı biçim birimi kullanmasına karşın edilgenlik anlamı değil orta çatı anlamı ürettiği görülür.

Hiyerarşinin ikinci boyutu yine etkilenmişlik ölçeğine göre, ancak bu kez olay ya da fiil tiplerinin Etkilenen üyesine göre değil X (Eden) üyesinin etkilenmiş derecesine göre düzenlenmiştir. Malchukov (2005) fiil sınıflarının Y üyesi nasıl etkilenmişlik açısından dereceleniyorsa X (Deneyimci) üyesinin de azdan çoğa doğru aşamalı şekilde etkilendiğini ve fiillerin X üyesinin etkilenmişlik derecesine göre farklı durum çerçevelerini seçtiğini ileri sürer. İkinci boyut Türkçe geçişlilik hiyerarşisi mental olay ya da süreçlerden oluşur ve X'in etkilenmişliği açısından iki üyeli biliş, duyu ve duygu olay ve fiil tiplerinden X (Deneyimci) üyesinin en fazla etkilendiği 1 üyeli duyu ve duygu fiil ya da süreç tiplerine uzanır. İkinci boyut geçişlilik hiyerarşisinde biliş ve duyu fiilleri aynı durum çerçevesi ve benzer rol yapısıyla kodlanmıştır. Ancak geçişlilik derecesi açısından farklı iki farklı bu iki fiil sınıfı anlamsal parametreler açısından birbirinden ayrılır. Her iki fiil sınıfı da mental süreçleri ifade etmesine karşın biliş fiilleri duyu fiillerinden anlamsal parametreler açısından Deneyimcinin iradeli olmasıyla farklılaşır. Diğer taraftan biliş fiillerinin rol yapısının Fillmore'un (2003) *bilişsel içerik* (cognitive content) adını verdiği anlamsal rol açısından da duyu fiillerinden farklılaştığı görülür. Duygu alanı fiil ve süreç tipleri ise Deneyimcinin etkilenmişliği açısından dört farklı sınıfa ayrılır ve her biri farklı durum çerçeveleriyle kodlanır. Duygu alanı fiil tiplerinin rol yapısı aynı olmasına karşın Deneyimcinin etkilenmişlik derecesi farklı durum çerçeveleriyle kodlanarak ayırt edilmiştir.

SONUÇ

Geçişlilik dereceli ve çok faktörlü bir kavramdır ve Türkçede geçişliliğin farklı dereceleri belirli bir noktaya kadar farklı durum çerçeveleriyle kodlanabilmektedir. Türkçede geçişlilik hiyerarşisine paralel olarak oluşan geçişli fiil kodlayan durum çerçeveleri hiyerarşisinin olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle geçişlilik anlamının biçimsel bir hiyerarşisinin olduğu söylenebilir. Geçişliliğin biçimsel açıdan [YAL-YÜK] > [YAL-YÖN] > [YAL-VAS] > [YAL-ÇIK] > [YAL-YAL] > [YAL-BUL] şeklinde bir hiyerarşiyi takip ettiği ileri sürülebilir. [YAL-YÜK] durum çerçevesi prototip geçişliliği kodlar. Buna karşın geçişliliğin düşmesine paralel olarak [YAL-YAL], [YAL-BUL] yarı geçişsiz; [YAL-YÖN], [YAL-VAS], [YAL-ÇIK] durum çerçeveleri ise sırasıyla geçişliliği daha düşük diğer yarı geçişli fiilleri kodlamak için kullanılır. Ancak geçişliliğin farklı dereceleri ve fiil sınıfları her zaman birbirinden biçimsel olarak ayırt edilemez. [YAL-YÖN] durum çerçevesi [YAL-VAS] durum çerçevesine kıyasla bazen daha yüksek geçişliliği kimi zaman da daha düşük geçişliliği kodlayabilmektedir. Geçişlilik derecesi farklı fiil sınıfları prototip geçişli fiillerin kodlayan durum çerçevesini paylaşabilir. Hatta geçişlilik anlamı olmamasına karşın bazı fiiller prototip geçişli fiiller gibi kodlanabilir. Geçişliliği ve diğer olay tiplerini farklı durum çerçeveleriyle kodlamak mümkün olmadığında geçişlilik fiillerin rol yapıları ve kimi anlamsal parametrelerle birbirinden ayırt edilebilir. Türkçede fiil anlamının kodlandığı durum çerçeveleri, fiillerin rol yapısı ve anlamsal parametrelerden hareketle iki üyeli geçişli fiiller iki boyutlu bir yapıda 6 ayrı sınıfa ayrılmıştır. Geçişli fiil sınıflarının söz dizimsel ve anlamsal bileşenleri Tablo 6'daki anlam haritasında betimlenmiştir. Bununla birlikte geçişlilik sadece iki üyeli fiillerin bir özelliği değildir. Üç üyeli fiillerin de geçişlilik açısından dereceli ve çok-faktörlü özellikleri vardır. Devam niteliğindeki

²⁶ Orta çatı terimiyle Taneri'nin (1993) terimi kastedilir. Taneri (1993), Türkçe orta çatının hem anlamsal açıdan hem de üye yapısı (argument structure) açısından İngilizce orta çatılara benzediğini ileri sürer. Taneri'nin (1993) orta çatıyı edilgen den farklı kılan temel özelliğinin Eden ya da kılıcının söz diziminde *tarafındanlı* yapıyla gerçekleşmemesi olarak görülür. Özellikle (9a)'da edilgenlikten ziyade özneye taşınan üyenin bir "niteliğinin" anlatıldığı ileri sürülür. Taneri'ye göre (1993) (a)'da *kes-i-l-* fiil şeklinin edilgenlik anlamı değil kumaşın "kolay kesilebilir" niteliği olduğu anlatılır. Taneri'nin (1993) verdiği orta çatı örneklerinden (c) ise Türkçede meçhul çatı olarak bilinen kişisiz edilgen olarak değerlendirilir. Kişisiz edilgen bu çalışmada edilgenleştirmeden ayırt edilmemiştir. Türkçe orta çatı yaklaşımları için bk. Taneri (1993), Doğan (2015).

a) Bu çeşit kumaşlar kolayca kesilir.

b) *Bu çeşit kumaşlar terzi tarafından kolayca kesilir.

c) Yaz döneminde altı hafta okula gidilir.

araştırmalarda üç üyeli fiillerin geçişlilik derecesi ve kodlama çereveslerinin belirlenmesi gerekir. Bu geişliliğın bütüncül olarak anlaşılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Aydın, T. (2007). Arapça ve Türkçede Cümle Yapısı- Yabancılara Arapça Cümle Öğretimi. [Yayımlanmamış doktora tezi] Gazi Üniversitesi.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baydar, T. (2008). -Dan Ekli Özne Üzerine. *Tür Dili- Dil ve Edebiyat Dergisi*, 676, 19-24.
- Baydar, T. (2008). -Dan Ekli Özne Üzerine. *Tür Dili- Dil ve Edebiyat Dergisi*, 676, 19-24.
- Bilgegil, K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. Dergâh Yayınları.
- Boz, E. (2004). *Türkiye Türkçesinde +Dan Ekli Nesne Ögesi Üzerine*. İçinde V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (s. 501- 511). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Boz, E. 2009. Türkiye Türkçesinde Özne Durum Biçimbirim Alabilir mi? *Turkish Studies*, 4(3), ss. 2371-2377.
- Bulak, Ş. (2012). Türkiye Türkçesinde Düz Tümleç (Nesne). *Electronic Turkish Studies*, 7(1), 419-438
- Cemiloğlu, İ. (2000). Nesne Kavramı Üzerine. *Milli Eğitim Dergisi*, 148.
- Creissels, D. (2017). Transitivity, Valency and Voice. *European Summer School in Linguistic Typology*. Porquerolles.
- at, F., & Kuzu, T. (2017). Türkçede “özne” nin tanımlanma ve öğretimi sorunu. *Türkçe eğitimi güncel araştırmaları*, s.136-148.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi*. (ev: Ali Ulvi Elöve), Maarif Vekaleti.
- Dixon, R. M. W. (1994). *Ergativity*. Cambridge University Press.
- Doğın, N. (2010). Türkçede Nesneyi Belirleme Sorunu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(10), 225-230.
- Doğın, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değışikleri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Doğın, N. (2015). Türkçede Orta atı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 195-206.
- Doğın, N. (2022). Formal and Semantic Hierarchy of Turkish Transitive Verbs. *İçtimaiyat*, 6(2), 688-703.
- Durak, M. (2001). Türkçe’de Dolaylı Tümleç Yoktur. *ağdaş Türk Dili Dergisi*, 14, 342-343.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. Remzi Kitapevi.
- Emre, A. C. (1954). Türkçede Cümle. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1954, 105-180.
- Erdem, M. (2016). Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları. *Turkish Studies*, 11(20), 185-200.
- Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Fillmore, C. J. (2003). Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. İçinde Vilmos Ágel vd. (eds.), *Dependency and valency - Dependenz und Valenz: An international*

handbook of contemporary research - Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung (s. 457-475). Walter de Gruyter.

Gencan, T. N. (1983). *Dilbilgisi*. Kanaat Yayınlar.

Givón, T. (1985). Ergative morphology and transitivity gradients in Newari. İçinde F. Plank (Ed.), *Relational typology* (p. 89-107). Mouton.

Givón, T. (1995). *Functionalism and grammar*. John Benjamins Publishing.

Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*. Akçağ Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Kültür Bakanlığı Yayınları

Haspelmath, M. (2015). *Transitivity prominence*. İçinde Andrej Malchukov and Bernard Comrie (Eds.), *Valency Classes in the World's Languages* (ss. 131-148). De Gruyter Mouton

Hopper, P. J. & Thompson, S. A. (1980). Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56, 251-299.

Karahan, L. (2011). Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine. *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (ss. 249-262). Akçağ Yayınları.

Kishimoto, H., Kageyama, T. and Sasaki, K. (2015). *Valency classes in Japanese*. Andrej Malchukov and Bernard Comrie (Eds.), *Valency Classes in the World's Languages* (s. 765-807). Berlin: De Gruyter Mouton,

Kishimoto, H., Kageyama, T. and Sasaki, K. (2015). *Valency classes in Japanese*. İçinde Andrej Malchukov and Bernard Comrie (Eds.), *Valency Classes in the World's Languages* (s. 765-807). Berlin: De Gruyter Mouton,

Kittelä, S. (2002). Remarks on the basic transitive sentence. *Language Sciences*, 24, 107-130.

Korkmaz, Z. (1999). *Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) 1996, 159- 165.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lazard, G (2003). Romance Objects Transitivity in Romance Languages. İçinde Giuliana Fiorentino (Ed.), *What is an object in a crosslinguistic perspective?* (ss. 1-17). Mouton de Gruyter

Lazard, G. (1998). *Actancy*. Mouton de Gruyter.

Lazard, G. (2002). Transitivity revisited as an example of a more strict approach in typological research. *Folia Linguistica*, 36 (3-4), 141-190.

Lübimov, K. (1963). Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Ekler. *Türk Dili*. 147, 150-155.

Lübimov, K. (1963). Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Ekler. *Türk Dili*, 147, 150-155.

Malchukov, A. (2005). *Case pattern splits, verb types, and construction competition*. İçinde Mengistu Amberber & Helen de Hoop (Eds.), *Competition and Variation in Natural Languages: the Case for Case* (ss. 73-117). Elsevier.

Malchukov, A. (2015). *Valency classes and alternations: Parameters of variation*. İçinde Andrej Malchukov and Bernard Comrie (Eds.), *Valency Classes in the World's Languages*, (ss. 73-130). De Gruyter Mouton.

- Malchukov, A., Haspelmath, M. & Comrie, B. (2010). *Ditransitive constructions: a typological overview*. İçinde Andrej Malchukov, Martin Haspelmath & Bernard Comrie (Eds.), *Studies in Ditransitive Constructions* (ss. 1–65). Mouton de Gruyter.
- Mehmetoğlu, A. (2006). Türkiye Türkçesi Öğelerine Yeni Bir Bakış, Değişim Yayınları.
- Næss, A. (2007). *Prototypical Transitivity*. John Benjamins Publishing Company.
- Sadullah, M. (2004). *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri* (Haz. Tuncer Gülensoy, Mustafa Fidan). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sev, G. (2004). Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-26 Eylül 2004), (ss. 2655- 2666). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sinanoglu, S. (1960). Yönelim Düşümlü Ad. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 103, 337–339.
- Tahir Kenan (2004), *Kavaid-i Lisan-ı Türki*. (Haz.: Leyla Karahan - Ülkü Gürsoy), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taneri, M. (1993). *The Morpheme -Il/(I)n: The syntax of Personal Passives, Impersonal Passives and Middles in Turkish* [Doctoral Dissertation], University of Kansas.
- Tariktaroğlu, A. (1996). Türkçede Özne Sorunu. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 536, 192-194.
- Tsunoda, T. (1981). Split case-marking in verb types and tense/aspect/mood. *Linguistics*, 19, 389–438.
- Tsunoda, T. (1985). Remarks on transitivity. *Journal of Linguistics*, 21(2), 385–396.
- Tsunoda, T. (1999). Transitivity. İçinde K. Brown and J. Miller (Eds.) *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*, (ss. 383–391). Elsevier
- Turan, Z. (1999). Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 13, 79-83.
- Üstünova, K. (2015). Eylem-Nesne İlişkileri Üzerine Sadece {-I}, {-Ø} Ekleriyle Çekimlenmiş Ad / Zamir Alan Eylemler Mi Geçişli Sayılmalıdır? *Turkish Studies*, 10(16), 1143-1152.
- Yücel, B. (1999). *Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları*. İçinde Türk Gramerinin Sorunları II (s. 156-201). TDK Yayınları.